ئێستێتیکی فریدریش شیلەر -4-
کاوە جەلال

(بەشی چوارەم)

„ڕەخنەی هێزی بڕیار“ یەکەم نووسینی کانتە کە شیلەر دەیخوێنێتەوە و هۆشی سەبارەت بە پرسیارەکانی ئێستێتیک دەوروژێنێت، پاشان دوو ڕەخنەکەی دیکەی ئەو دەخوێنێتەوە (10). وەلێ کاتێک کانت جوانی تەنیا لە ڕوانگەی سەبژێکتی وەرگرەوە دیاری دەکات، ئەوا شیلەر لە یەکەم” نامەی کالیاس”دا ڕایدەگەیەنێت کە ئەو چەسپاندنی تێگەیەکی ئۆبژێکتیڤیانەی جوانەتی (هونەر) بە مەزنترین ئەرکی خۆی دادەنێت (11)، کەواتە کرۆکی “بابەتی جوان” بەهەند وەردەگرێت بەو مەبەستە کە گۆڕان بە ئێستێتیکێکی وەرگرتن (ڕێسێپسیۆن) بدات، جا گەرچی ئەو لەم پەیوەندیەدا هزرینی خۆی بەزۆری لە ئێستێتیکی بەرهەمهێنانەوە (پرۆدوکسیۆنەوە) بەرجەستە دەکات. ئەوجا شیلەر لە نووسینی „ناسکی و شکۆ“دا کە کارێکی ڕێبەرییە بۆ نووسینی „لە بارەی پەروەردەی ئێستێتیکیی مرۆڤ“، هەوڵ دەدات ئاوەز و ئارەزوو بخاتە پەیوەندییەکی هارمۆنییەوە، کەواتە لەدژی کانت هەڵوێست وەردەگرێت کە ئارەزووی خستبووە ژێر ڕکێفی ئاوەزەوە. بە تێڕوانینی شیلەر ئەم کارەی کانت “نامرۆڤدۆستانە”یە. ئەوەی کە شیلەر لێی دەهزرێت، “مرۆڤی جوان”ە وەک سەرئەنجامی هارمۆنیی نێوان ئاوەز و ئارەزوو. بەمەش پرسی جوانەتی لای شیلەر لە ئێستێتیکەوە دەپەڕێتەوە بۆ نێو ئەخلاقناسی (ئێتیک).

2-3- بناغەڕشتنی تێگەی جوانەتی لای شیلەر لە “نامەکانی کالیاس”دا

شیلەر بە پێچەوانەی کانتەوە بە پێویستی دەزانێت کە «چۆنەتیی ئۆبژێکتیڤیانەی بابەتی جوان دانراوەکان لێبتوێژرێتەوە … »، جا گەرچی ئەو لە موحازەرەیەکدا پێش „نامەکانی کالیاس“ ئاماژە بە ئەوە دەدات کە ئەو لە هەوڵێکی بەو چەشنەدا بە ئەنجامێکی ڕۆشن ناگات (12). ئەو لەم هەوڵەیەدا، هاوشێوەی کانت، ڕێگەی ترانسسێندێنتال دەگرێتە بەر، واتا دەیەوێت لە سروشتی ئاوەزەوە تەواو ئاپریۆریانە بەبێ ئەزموون بناغەی جوانەتی بڕێژرێت، کە ئیدی بەدووی ئەوەدا ئەزموون بیڕاستێنێت. کەواتە شیلەر گەواهیی ئەزموون بۆ هەڵهێنجانی جوانەتی بە پێویست دادەنێت(13).
بێگومان جوانەتی سەر بە کایەی ئاوەزی تیۆریانەی پەتی نییە، چونکە

ئاوەزی تیۆریانە تەنیا بە پرسی مەئریفەوە خەریکە. پرسیاری جوانەتی شیلەر دەخاتە بەردەم پرسیاری „ویست“ و ئەو بنەڕەتانەی کە ویست دیاری دەکەن، لەبەرەشدا „ڕەخنەی ئاوەزی پراکتیکی“ی کانت بۆی دەبێت بە زەمینەیەک تا لەسەری هزرینی ئەستێتیکیانەی خۆی ئاوەڵا بکات، وەلێ ئەو هاوکات نووسینەکەی کانت دەخاتە ژێر ڕەخنەوە. وەک لە سەرەوە بینیمان، کانتی فەیلەسوفی تیۆریانە تەنیا لە توانستی گشتیی مەئریفەی مرۆڤەوە خۆی بە پرسیاری جوانەتییەوە خەریک دەکات و دەگات بەو تێڕوانینە کە مرۆڤ هیچ شیمانەیەکی نییە بڕیار بەسەر جوانەتیدا بدات. سۆبژەکت تەنیا چێژ لە فۆرمی ئۆبژەکتی جوان دەبینێت، وەلێ نازانێت بۆچی ئۆبژەکت جوانە. شیلەری هونەرمەند بە پێچەوانەوە، کەواتە هەنەرە بنیاتنەرەکەی جوانەتی، لە هەوڵە فەلسەفییەکەیدا گرنگی بەوە دەدات کە داخۆ جوانەتی «چی» بێت و چۆن سەرهەڵبدات، لەبەرەشدا ئەو بە تێگەکانی کانت کار دەکات، وەک: جیاوازیکردنی ئاوەز و توانستی دەرکگیری، نەزەر و تێگە، ئاوەزی پەتی و پراکتیکی، ئۆتۆنۆمی و هێتەرۆنۆمی و هتد.

کرداری ئەخلاقی لای کانت هەمیشە پابەندی فرمانە کە وەک ”گەرەک” ئاڕاستەی هەر کردارێک دەکرێت، کە بێگومان لەبەرئەوەی کردارەکان ئەخلاقین، ئەوا دەرهاویشتەی ویستی ئەمپیری (واتا ئارەزوو، هەوەس) نین، بەڵکو دەرهاویشتەی ویستی پەتین. ئەوە فۆرمی ئاوەزە کە ئازادانە کردارە ئەخلاقییەکان (ئەنجامەکان) دیاری دەکات. شیلەر ئەم بنەڕەتەی ئەخلاقناسییەکەی کانت بەسەر کایەی ئەستێتیکیدا بەکاردەبات: جوانی (ئەنجام) دیاردەی ئۆبژەکتەکە پابەند بە فۆرمی ئاوەزی پراکتیکییەوە، یان پابەند بە فۆرمی ویستی پەتییەوە کە بە ئەو سینۆنیومی ئاوەزی پراکتیکییە. بێگومان لێرەدا تێڕوانینەکی بنەڕەتییانەی هزرینی ترانسسێندێنتال لەگۆڕێیە کە تەنیا ئۆبژەکتی هەشەکی (نا-پسیکەیی) بە ئازاد دادەنێت نەک ئەو نەوەرەکانە (شئورانە) کە بەڕێی دەرکەوەرەکانەوە دێنەئاراوە.

ئاوەزی پراکتیکی لای کانت بنەڕەتی ئازادیی ڕەهایە (ئەبسەلوتە). کەواتە ئۆبژەکت وەک دەرهاویشتەی ئاوەزی پراکتیکی لای شیلەر ئەو واتایە دەگەیەنێت کە ئۆبژەکت ئازادە. ئاخر ئاوەزی پەتیی پراکتیکی ڕێسادانەرانە (بە شێوەی ڕێگولاتیڤ) سنوور بە کارایی هەر توخمێکی ئۆبژەکت دادەنێت، بەم ڕێیەشەوە «ویستەك» بە ئۆبژەکت دەدات تا بە هێزی دیاریکردنی خودی خۆی، واتا بە شێوەی ئۆتۆنۆم (Selbstbestimmung) بەتێگەیی. وەلێ ئەمە لەسەر پەیوەندییەکی لەیەک-چوونمان هەیە: لەبەرئەوەی ئۆبژەکتی جوان دیاریکەری خۆیەتی، ئەوا ئۆبژەکت لە ئازادییە ڕەهاکەی ئاوەزی پراکتیکی دەچێت. لەم ڕوانگەیەوە ئازادیی ئۆبژەکت بە هێنانەئارای خودی خۆی ڕیال نییە

هاوشێوەی مرۆق کە لە ئاوەزی پەتیی پراکتیکییەوە کردار دەنوێنێت و بەو ڕێیەوە دەبێت بە ئەخلاقمەند، بەڵکو شیلەر بە هاتنەئارای جوانی فۆرمولە بەناوبانگەکەی خۆی بەکاردەهێنێت: جوانی «ئازادییە لە دیاردەدا». کەواتە ئۆبژێکت (ی هونەری) ئەوها دیاردەدات، یان „ئەوها دەنوێنێت هەروەک“ ئۆتۆنۆم بێت: „هەروەک“ بە ویستی خۆی، وەلێ بەبێ هیچ مەبەستێک، یاسای ئاوەزییانەی بە خۆی دابێت، نەک بە کاریگەریی دەرەکی (هێتێرۆنۆم) هاتبێتە ئاراوە. لەم ڕوانگەیەوە ئۆبژێکت تەنیا ئازادی «دادەڕێژێت»، بەمەش ئازادی تەنیا دەرکەوتە (Schein)ی ئێستێتیکییە وەک فریودان. ئاخر ئۆبژێکت «وای پێشان دەدات» هەروەک ئازاد و هاوکات بەمەبەست بێت، هەروەک ئەو خۆی فۆرمە خۆییەکەی هێنا بێتەگۆڕێ.

بێگومان لێرەدا پرسیار لەبارەی رۆڵی کەرەسە (ماتەریال، نێوەرۆک) سەرهەڵدەدات، چونکە خویابوونی هەشەکییانەی جوانی هەردەم لە نێو کەرەسەیەکدا خۆی پێشانی وەرگر (ڕێسیپیێنت) دەدات. وەلێ لەبەرئەوەی شیلەر جوانی بە ئاوەزی پراکتیکییەوە گرێ دەدات، ئەوا لێرەدا پەیوەندییەکی فۆرمالی (شێوەکیی) چێکردووە تا پرسی نێوەرۆک نەیەتە گۆڕێ: جوانی پەیوەند نییە بەوەوە کە داخۆ “چی” (نێوەرۆک، کەرەسە) دابڕێژرێت، بەڵکو داخۆ “چۆن” داڕشتنەکە ئەنجام بدرێت، لێرەشدا جوانێتی، وەک ئازادی لە دیاردەدا، تەنیا فۆرمەکی دەرکی (مەحسوس)ی گونجاوە بە ئاوەز بەبێ ئەوەی زەبرمەندانە هێنرابێتەگۆڕێ. لەم پەیوەندییەدا لێڕوانەر هیچ گرنگییەک بە نێوەرۆک نادات. ئەمە دەبێت لەم جێیەدا جیاوازی لە نێوان سێ تەگەدا بکەین: کەرەسە، کامیلێتی و جوانی. سەرەتا ئاشکرایە کە ئۆبژێکتی هونەری کەرەسەی فۆرمێنراوە، فۆرماندنیش بە شیلەر کامیلکردنی کەرەسەیە و تەنیا کاتێک لەگۆڕێ دەبێت گەر بونیادەکەی (ستروکتورەکەی)، بە واتایەکی دی: گەر زەروورە نێوەکییەکەی بەڕوونی بناسرێت. کامیلکردن پرۆسەیەکی تەکنیکیی ڕاسیۆنالە (ڕێکخستن، پێڕپەرسیێن، ڕوونیی داڕشتن)، وەلێ جوانی ئازادییە لە دیاردەدا. ئەوجا کاتێک کامیلێتی فۆرمی کەرەسەیە، ئەوا جوانی بە پێچەوانەوە فۆرمی ئەم فۆرمەیە، فۆرمی کامیلێتییەکەیە و لە نێو خودی ئۆبژێکتەوە هارمۆنیانە بەنێویدا دیاری داوە، نەک لە دەرەوە خرابێتە نێوییەوە. هونەری ئۆتۆنۆم لە ویستی خۆیەوە یاسا بە خۆی دەدات و بەزەرووری بونیادی خۆی دەهێتەگۆڕێ. لەم ڕوانگەیەوە شیلەر هونەر وەک میمێزیسی (لاسایی) سروشت ڕەتدەکاتەوە. هونەر نە لەژێر ڕکێفی زەروورەکانی جیهانی بەرجەستەدایە و نە دەستوێژە بە مەبەستی دەرەکی (بۆ نموونە فێرکردنی مرۆق)، بەڵکو بوونەوەرێکی ئازادی داخراوە. شیلەر تەنیا ئەم جۆرەی هونەر بە جوان دادەنێت، ئەویش

چونکە ئازادانە خۆی پێشانی وەرگر دەدات نەک بەرەو ڕووی هوروژم بهێنێت، وەرگریش وەک ئۆتۆنۆم دەرکی دەکات. بێگومان وەرگر بەڕێی دەرکەوەرەکانییەوە جوانێتییەکەی ئەوی بەدڵە، وەلێ ئەو لە ئاوەزەوە ڕێز لە فۆرمەکەی دەنێت. ئۆبژێکتی هونەری لێرەدا هارمۆنیانە و ڕێکخراو دیاردەدات، ئەوە هاوشێوەی بابەتێک کە بۆ مەبەستێکی دیاریکراو سازێنراوە. کەواتە گەرچی هونەر بێم□ بەستە، هاوکات مەبەستێتییەکی لە خۆ گرتووە، ئەمەش بەواتای: گەرچی ئەم هونەرە بەدەرە لە هەر سوودێکی پراکتیکی، لە هەر مەبەستێکی بەکارهێنان، وەلێ دەتوانێت وەرگر بۆ ئازادیی ئەخلاقی بوروژێنێت: دەرفەتی بۆ بڕەخسێنێت لە ئازادییە (ئەخلاقیە)کەی س□ بژێکتی هونەرمەند بڕوانێت و بەسەر ئەو ڕێ ناڕاستەوخۆیەدا دەرکی ئۆبژێکتی بەردەم خۆی وەک جوان بکات. مەسەلەکە لای شیلەر تەنیا «وێکچوون نییە بە ئازادی»، بەڵکو ئەو (هەروەها بەسەر تێگەی دەرکەوتەدا) «بینینی ناخەکی»یانەی پەیوەندییەک دەهێنێتە نێوانەوە کە دەکەوێتە پشتەوەی ئۆبژێکتە ڕیالەکە، وەلێ ئەوە کە لێڕوانەر لەنێو خۆیدا ئاشکرای دەکات، «یاسای ئازادی»یە، یان یاسای ئاکار ی ئێتیکییە (14). بێگومان کاری هونەری ناتوانێت ئەم ئازادییە دەرب□□ت، چونکە هەرگیز ئازادی دیار نادات. ئاخر بەگوێرەی هزرینی ترانسسێندێنتالی کانت لە „ڕەخنەی ئاوەزی پەتی“دا ئازادی هیچی دیکە نییە جگە لە ئیدێیەک – ئیدێیەکی ئاوەز.

پرسیارێکی کرۆکی لەم پەیوەندییەدا ئەوەیە کە هەموو ئۆبژێکتێک پابەندی ڕێسایە، لێرەشدا ئاشکرایە کە ڕێسا دەرەکییە (هێتەرۆنۆمە)، بۆیە هەردەم وەک زەبر لە ئۆبژێکت کارا دەبێت و بەم □□یش□وە ئۆتۆنۆمیی ئۆبژێکت ناه□□ت. ئەمە هەروەها جوانێتی یان کاری هونەری دەگرێتەوە، چونکە لە جیهانی دەرکیدایە، لەم جیهانەشدا هیچ شتێک بەتەواوی ئازاد نییە. کەواتە شیلەر بە داواکارییەکەی بۆ سەربەخۆیی ئۆبژێکتی هونەری لە مەبەست و ڕێسا خۆی بە دژبێژییەوە دەئاڵێنێت و دەبێت چارەسەری بکات.

وەک بینیمان، ئازادی و خوددیاریکردنی نێوەکی (ئۆتۆنۆمی) بۆ شیلەر هاوواتان. ئەوجا گەر هەموو ئۆبژێکتێک پابەندی ڕێسا بێت، ئەوا دەبێت خوددیاریکردنی ئۆبژێکتی هونەری بەگوێرەی رێساگەلی ئەوتۆ ڕووبدات کە ئەو خۆی دایاندەنێت نەک لە دەرەوە بەسەریدا بسەپێنرێن. کەواتە دەبێت فۆرم، ئازادی لە دیاردەدا، ئاماژە بۆ ڕێسا بدات. شیلەر لەم پەیوەندییەدا لە «هونەرێتی»ی فۆرم دەدوێت کە لای ئەو واژەیەکی دیکەیە بۆ «تەکنیک»(15). بێگومان تەکنیک مەرجێکی سەرەکیی جوانێتی نییە، بەڵکو دەستوێژی داڕشتنە، یان فۆرماندنە، وەک ئەوەش دووەم مەرجە دوای مەرجە بنەڕەتییەکەی

جوانێتی کە ئازادییە لە دیاردەدا. ئێمە گەرەکە لەم پەیوەندییەدا ڕەچاوی سێ تێگە بکەین: ئازادی، سروشت، تەکنیک. سروشت بۆ شیلەر سینۆنیومی ئازادییە، ئەوجا ئەو لەم پەیوەندییەدا تێگەی سروشت دەهێنێتە نێوانەوە، چونکە ئێمە بەم تێگەیە یەکسەر لە شتێک دەهزرێین کە بەڕێی خۆیەوە، سەربەخۆ، لەگۆڕێیە و ڕێسا بە خۆی دەدات، یان گۆڕان بە فۆرمی تایبەتی خۆی دەدات (بۆ نموونە گەشەی درەختێک)، وەلێ سروشت هاوکات ئاماژەیەک بۆ کایەی دەرکی (مەحسوس) لە خۆ دەگرێت. ئەمە هەروەها چواندنی بۆ جوانێتی هەیە کە ئەمیش هەروەها لە جیهانی دەرکیدایە، ئەمەش بەواتای: تێگەی سروشت هەروەها لەنێو جیهانی دەرکیدا ئاماژە بۆ کایەی ئازادی دەدات.

وەلێ تەکنیک بە پێچەوانەوە “مەرجێکی زەروورییە بۆ پێشبینیکردنی ئازادی لە لایەن ئێمەوە”، بەمەش جوانی دەبێت بە سروشت (ئازادی) لە تەکنیکدا (16). شیلەر دەیەوێت بەم تێڕوانینە ببێژێت، کە دەبێت جوانێتی، کاری هونەری، بە چەشنێک بسازێنرێت کە ئیدی ئازادانە لەنێو خۆیەوە، کەواتە وەک سروشت، کاریگەری بنوێنێت، ئەوە کاتێک تەکنیک بە پێچەوانەوە تەنیا فۆرماندنی ڕێسامەندە، کەواتە لە دەرەوە بە کاری م□ر□ق س□رهەڵدەدات (هێتەرۆنۆمە)، وەلێ گەرەکە کاریگەریی ڕێساکان لە تەکنیکدا بە چەشنێک بێت کە ئۆبژێکت لە سەرئەنجامدا وەک دەستکرد نەنوێنێت، یان وەرگر بە چەشنێک دەرکی ئۆبژێکت نەکات هەروەک بە زەبری دەرەکی هێنرا بێتە گۆڕێ، بە پێچەوانەوە، گەرچی ئۆبژێکت بە کاری مر□ق سازێنراوە، وەلێ گەرەکە وەرگر وەک بەرهەمێکی سروشت دەرکی بکات. بەمەش تەکنیک، کە دەستوێژە بۆ داڕشتنی ئازادی (سروشت)، دەرفەت بۆ وەرگر دەڕەخسێنێت هەست بە ئازادی بکات.

شیلەر ئەم پرسەی سروشت و تەکنیک بە نموونەی کەسێک ڕووندەکاتەوە کە دەیەوێت لە قەدی درەختێک فیگور□کی بازنەیی بسازێنێت. فیگورەکە هەروەها نموونەیەکە بۆ جوانی وەک ئازادی لە دیاردەدا. سەرەتا سروشتی بازنە ئەو کەسە ناچار دەکات تەواو خولگەیی قەدی درەختەکە ببڕێتەوە، چونکە تەنیا بەو شێوەیە مەبەستەکەی بەدیدەهێنێت. لەم ڕەوشەدا تەکنیک، فۆرماندنی خولگەیی، لە دەرەوە دێتە نێو شتەکەوە، بۆیە تەکنیک هەردەم بەڕێکەوتە، چونکە لە بابەتێکەوە بۆ بابەتێکی دی دەگۆڕرێت. ئەوجا گەر لێڕوانەر لەم فیگورەدا کە گەرەکە بازنەیی بێت، بەزۆریی دەرکی کەرەسە (ماتەریال) یان کاریگەرییە دەرەکییەکە بکات، ئەوا دەبینێت کە تەختەکە بە زەبر (بە مشار یان خەڕات) خراوەتە نێو ئەو فۆرمە بازنەییەوە. ئێمە لێرەدا هێتەرۆنۆمیمان هەیە. وەلێ گەر ئەو کەسە فیگورە بازنەییەکە هێندە کامیل (پێرفێکت) بسازێنێت کە ئیدی لێڕوانەر کاریگەرییە دەرەکییەکەی

لە بیربچێتەوە، ئەوسا فیگورە بازنەییەکە، سەرباری هێتێرۆنۆمی، ئەوها دەنوێنێت هەروەک لەنێو خودی خۆیەوە ئەوها بێت. فۆرمەکە زۆرلێکراو نانوێنێت، بەڵکو ئەوها دەنوێنێت هەروەک سروشتی خودی ئەبژێکت خولگەیەتییەکەی ئەوی پێکهێنابێت (17). ئەم ئەبژێکتە بە شیلەر جوانە، چونکە گەرچی فۆرمەکە هاوکات خوددیاریکەر (ئۆتۆنۆم) و دەرەکییانە دیاریکراوە (هێتێرۆنۆمە)، وەلێ لەڕوانەر هەست بە زەبرە تەکنیکییەکە (هێتێرۆنۆمی) ناکات.

پرسی ئۆتۆنۆمی و هێتێرۆنۆمی نەک تەنیا هەموو جۆرەکانی هونەر دەگرێتەوە، بەڵکو هەروەها بابەتە پێویستەکانی (مەبەستمەندەکانی) بەکارهێنانیش. ئەمە گەرەکە لەڕێدا نموونەکانی دیکەی شیلەر چ لە بابەتە پێویستەکانی ژیان و چ لە هونەرەکانەوە وەربگرین.

لە خانوودا (یان تەلارسازیدا) هەردەم ئۆتۆنۆمی و هێتێرۆنۆمی لەگەڵەن. خانوو بەتایبەتی بابەتێکی بەکارهێنانە و یاسای فیزیکی (ستاتیک)، هەروەها پێداویستییە مرۆڤییەکان (پاراستن، گوزەران) سنووریان بۆ ئاوەڵابوونی داناوە. گەر پاژەکانی خانوو تێکەڵا پابەندی ئیدە و مەبەستی سەرجەمەکە بن، کەواتە ئیدەی خانووەکە بەتەواوی فۆرمەکەی دیاری بکات، ئەوسا ئەم خانووە کامیلە، وەلێ جوانە، گەر لەڕوانەر ناچار نەبێت ئیدەی خانووەکە وەک دەستوەژی ڕوانین لە فۆرمەکەی وەربگرێت، بەڵکو ئەو فۆرمە خۆخواستانە و بەبێ مەبەست لەنێو ئەو خۆیەوە سەرهەڵبدات، کە ئیدی لەڕوانەر مەبەستەکەی لەبیربچێتەوە و دەرکی فۆرمەکەی بکات وەک گوزارشتی ئازادی. ئەم خانووە بە شیلەر جوانە و لە کاری هونەری نزیک دەکەوێتەوە. وەلێ هەرگیز ناشێت خانوو کاری هونەریی تەواو ئازاد بێت، کەواتە هەرگیز بە ئیدیالێکی جوانی ناگات، چونکە لە خانوودا هەردەم پێنجەرە، دەرگە، داڵان، ئاگردان، پیلکانە، ژووری تایبەت و هتد لەگەڵەن و تێکەڵا یەکدی سەغڵەت دەکەن، نەک هەریەکەیان ئازادانە سنووری خۆی دیاری بکات. کەواتە هەردەم هێتێرۆنۆمی بەگوێرەی هەر مەبەستێکی تایبەتی بەسەریدا سەروەرە و ڕێنادات فۆرمەکەی خۆخواستانە دیاربدات، هاوکات هێتێرۆنۆمییەکە بەسانایی دەرک دەکرێت (18). لەم ڕوانگەیەوە تەلارسازی بە شیلەر بەدەرە لە “گەمەی ئێستێتیکی”، واتا لە فەرماندنی بەمەبەست. بێگومان شیلەر لە „پەروەردەی ئێستێتیکیی مرۆڤ“دا ئاماژە بە پەرستگەی کلاسیکیی گریکیی دەدات کە بە تێڕوانینی ئەو بینایەکی جوانە، چونکە پەرستگەکە ئەوها دیارنادات هەروەک پاژەکانی بەزۆر لەیەکدرابن، بەڵکو ئەوها دەنوێنێت هەروەک یاساکەی لەنێو ئەو خۆیدا بێت، یان هەروەک ئەو “لەنێو خودی خۆیەوە” ئاوەڵا بووبێت و سەرجەمێکی هارمۆنییانەی پێکهێنابێت. لەم پەرستگەیەدا پایەکان کە بە مەبەستی

هگرتن دانراون، کاراییان ل پشت فرمکو دیارنامنت. بینای
پرستگک وک ئافراندنکی ئازاد دیاردات نک وک برهمکی
زبرلکراو.
هروها گز ئامرازی بکارهنانن و ئیدیک ب سازاندنی
پویست، هاوکات ئو دسکانن ک لوی دردچن، ئیدی تایبت ب
خیان هی. گزیک ک جوان فرمنراو (ب نموون گودانی
ئنتیک)، فرمکی ئوها دنونت هروک ل زرووری
نوکیانی خیو هاتبتئاراو، هروک گان نوکیکانی
خواستان بگوی یاسای نوکی وویاندابت، ب نموون
دسککانی تواو ئاسایی (زبرلنکراو) و خخواستان لوی
درچووبن، ک ئیدی کاتک مرق لی دوانت، تایبتمندییکی
ئوی لبیردچتو. ئم گزی ب شیلر هاوشوی گمی ئازادی
سروشت، بی ب توانینی ئو گزیکی جوان. ول گر ورگی
گزک کتوپ ب ملکی باریک تسک ببتو، ئوا ئم گان
لناکاوی ئااستک سرجم درکوتی خخواستن تکدشکنت و
ئتنمیی دیاردش نامنت؛ یان هروها گر هردوو دسککی ک
تایبتن ب گرتن و هگرتنی ئو، ب گشی وستاو لوی
درچووبن، ئوا گزک جوان نیی، چونک فرمی گشیی ب
بابتکی گردییو زبرمند دنونت. لردا مبستی
بکارهنان سروریی بسر سازاندنی گزکدا ورگرتوو و گانی
ئااستکان پچوانی ئااستی خخواستانن، بی ئم گزی ب
دیدی شیلر جوان نیی (19).
سنووردانانی پاکان ب خ و بمش درفتدان بو ک سرجمی
برهمک کاریگریی خی بنونت، بتایبتی ل هونرکاندا
ئاشکرا دبت، وک پیکر و ونی دیمن ل شوسازیدا،
کمپزیسینی (هنینوی) موزیک یان هنینوی هبست.
ب ئوی هبست جوان بت، دبت خودی هر دک درژی و کورتی،
بزووتن و ئارامگ ب خی بدات، دبت هر وش و ستیک ل
زرووری نوکیو چبووبن، نابت هیچ وشیک یان هیچ دک
یککی دیکیان بهند ورگرت، بکو تنیا ب خاتری خی لو
جیدا بت و سری ئو پکرا ب چشنک کبووبتنو هروک
گفتی ژوانیان ب یک دابت (20)
ئاشکرای پیکر ئیدیکی هی ک ب نموون ل بردکی مدا
دیاردهنرت. ول دبت ئو پیکر ئوها بنونت هروک
لنو خیو ئازادان فرمی خی سازاندبت. گر هر جوویکی
نو پیکرک درهاویشتی ئیدک نبت، بکو ب سروشتی کرس
(بردک) بگتو، ئوا کار هونرییک سرنگرتوو. ئاخر

بەردی سروشتیی مەڕمەڕ پتەو و ڕەق، ئەم تایبەتمەندییەش دەبێت لە سروشتی گەشتدا کە نەرم و ناسکە، بەتەواوی نەمێنێت و بە هیچ شێوەیەک نەهێنرێتەوە یادی لەڕوانەر (21).

دیمەنێک جوان داڕێژراوە، گەر سەرجەمی ئەو دیمەنە لە ئازادیی تاکە پاژەکانەوە هاتبێتە گۆڕێ. لەو دیمەنەدا دەبێت هەر پاژێک پەیوەند بێت بە سەرجەمەوە و سەرەڕای ئەوە تەنیا لەژێر ڕکێفی یاسای خۆیدا بێت، کەواتە پەیڕەویی ویستی ئازادی خۆی بکات. بێگومان لە دیمەندا پاژەکان بەناچاری بەریەک دەکەون، بۆیە دەشێت بەو ڕێیەوە زیان بە سەرجەم بگەیەنرێت. بۆ نموونە: چیا دەیەوێت سێبەر بخاتەوە و ڕەنگە سێبەرەکە بکەوێتە سەر شوێنێک کە گەرەکە ڕوناک بێت. مرۆڤ و ئاژەڵ و هەور دەیانەوێت ببزوێن. ڕوبار لە ئاڕاستەی خۆیدا یاسای کەنار قبووڵ ناکات، بەڵکو شوێن ویستی خۆی دەکەوێت. هەر یەکەیان خاوەنی ویستی خۆیەتی. وەلێ گەر هەر پاژێک لە ئازادیی نێوەکیانەیەوە ئەو سنوورە دابنێت کە پاژەکی دی بۆ دەربڕینی ویستی خۆی پێویستی پێیەتی، ئیدی هارمۆنیی سەرجەم دێتە گۆڕێ. بۆ نموونە دەشێت درەختێک لە پێشخاندا پاژێکی جوان لە پاشخاندا دابپۆشێت، کەواتە زەبر لەدژی ئەو پاژە بنوێنێت. لێرەدا هونەرمەندی شارەزا ئەو لکەی درەختەکە کە دەشێت پاژەکەی پاشخان بشارێتەوە، لە کێشی خودی لکەکەوە دەنیشێنێت، کە ئیدی بەو ڕێیەوە خۆخواستانە شوێن بە شەمای پاشەوە دەکاتەوە (22)

لەم ڕوانگەیەوە ئێمە تەنیا لە هونەردا جوانیی فۆرممان هەیە. بێگومان ئاشکرایە، ئەمەشمان لە سەرەوە بە نموونەی شێوەسازی دیمەنەکە بینی، جوانیی فۆرم لە کەسی سازنەری فۆرم، هونەرمەند، جیانابێتەوە. شیلەر لەم پەیوەندییەدا جەخت لە نائیفەتی (das Naive) دەکات کە بە دیدی ئەو جوانە، چونکە لە نائیفەتیدا سروشت مافی خۆی بەسەر گێڕەلاوژە و خۆدەرخستنی کەسەکیدا دەسەپێنێت. تەنیا گەر سروشت (ژێنی: بلیمەت) داڕێژەری ئازادی بێت، ئیدی جوانەتیی هونەر دێتە گۆڕێ. بێگومان نەشیاوە داڕشتن بەبێ "کەرەسە" ڕووبدات. شیلەر پەیوەند بە کەرەسەوە جەخت لە داڕشتنی ئازادانەی ڕاستی دەکات. ئەمە لێرەدا یەکسەر دەکەوینە بەردەم جیاوازیی نێوان هونەرمەند و هونەرمەندی مەزن: شیلەر کەسێک ناو دەنێت هونەرمەند کە پابەندی داڕشتنی ئازادانەی ڕاستییە، وەلێ هونەرمەندی مەزن هەردووکیان، ئازادی و ڕاستی، یەکدەخات. بەرهەمێکی سروشتی جوانە گەر گونجاو بە یاسای هونەر ئازادانە دیار بدات، ئەوجا بەرهەمێکی هونەری جوانە گەر ئازادانە بەرهەمێکی سروشتی "دابڕێژێت". لەم ڕوانگەیەوە جوانەتیی هونەر خودی سروشت نییە، بەڵکو داڕشتنی ئافرێنەرانەی سروشتە لە میدیۆمێکدا، وەلێ ئەوە لەناو خودی

هونەرمەندەوە، نەک وەک وێنەدانەوەی سروشت بێت وەک لە ناتورالیزمدا. شیلەر بە واژەی "داڕشتن" جەخت لە ئۆتۆنۆمیی هونەر و ئازادی دەکات کە پێشتریان لە نێوەرۆک هەیە. هونەرمەند گەرەکە "پەرە بە سروشت بدات" نەک کتومت لاسایی ئەو بکاتەوە، بەوەش کردەکێتییەکی ئیدیال بێهێنێتەگۆڕێ: مۆتیڤەکانی جوانتر و کامیلتر لە هەبوونی ڕیالیان دابڕێژێت.

ئەمە دەبێت پەیوەند بە جیاوازیکردنی هونەرمەندانەوە لای شیلەر ڕەچاوی سێ تێگە بکەین: ئۆبژێکتیڤێتی، سەبژێکتیڤێتی، کەرەسە. هونەرمەند مەزنە گەر داڕشتنەکەی ئۆبژێکتیڤی بێت، واتا خودی بابەتەکەمان پێشان بدات؛ هونەرمەند مامناوەندییە گەر داڕشتنەکەی سەبژێکتیڤی بێت، واتا خودی خۆی پێشان بدات؛ هونەرمەند ناباشە گەر تەنیا کەرەسە پێشان بدات، واتا گەر سروشتی میدیەمەکە و ئاستەنگەکانی هونەرمەند سەروەربن بەسەر داڕشتنەکەیدا. شیلەر ئەم جیاوازیکردنە بە نموونەی نواندنی سێ ئەکتەر لە شانۆیەکی هاملێتدا ڕووندەکاتەوە:

1- کاتێک ئێکهێف ڕۆڵی هاملێت دەنوێنێت، لێرەدا پەیوەندیی کەسێتی بە ڕۆڵ-ەکەیەوە هاوشێوەی پەیوەندیی کەرەسەیە بە فۆرمەوە، یان لەش بە ئیدەوە. ئێکهێف کەرەسەیە و هەر خۆی بلیمەتییەکەی هاملێت دەفۆرمێنێت، ئەوجا لەبەر ئەوەی کەسی ئێکهێفی ئەکتەر بەتەواوی لە کەسی هونەرییانەی هاملێتدا لەناودەچێت، هەروەها لەبەر ئەوەی تەنیا فۆرم، واتا کارەکتەری هاملێت، هەستپێدەکرێت نەک کەرەسە (واتا کەسی ئەکتەرە ڕیالەکە)، کەواتە لە ئەودا تەنیا فۆرم (هاملێت) هەیە، ئەوا ئێکهێف ڕۆڵەکەی جوان دەنوێنێت، چونکە داڕشتنەکەی ئۆبژێکتیڤییە و هیچی سەبژێکتیڤیی پێتێکەڵ نەبووە.

2- کاتێک خاتوو ئالبرێشت ڕۆڵی ئۆفیلیا دەنوێنێت، لەوێدا نە سروشتی کەرەسە (کەسی خانمە ئەکتەرەکە) و نە سروشتی داڕێژراوەکە (کەسی ئۆفیلیا) دەبینرێت، بەڵکو تەنیا ئیدەیەکی ئارەزوومەندانەی خانمە ئەکتەرەکە دەبینرێت. ئەو بنەڕەتێکی سەبژێکتیڤی بە خۆی دەدات تاکو پێشبینیی ژان و شێتی و ئابڕووی نەجیبانە بکات بەبێ ئەوەی لەوە بهزرێت کە داخۆ ئۆبژێکتیڤێتی بەم پێشبینییە بدرێت یان نەدرێت. کەواتە خاتوو ئالبرێشت تەنیا مانییر (شێوەی ڕەفتاری کەسەکی) ی هەیە، وەلێ ستایلی نییە کە شیلەر پێناسەی دەکات وەک «باڵاترین سەربەخۆیی داڕشتن لە سەرجەم دەستوەژە سەبژێکتیڤی و ئۆبژێکتیڤی-بەڕێکەوتەکانی داڕشتن.» (23)

3- کاتێک بریوکل ڕۆڵی پاشایەک دەنوێنێت، لێرەدا سروشتی میدیەمەکە بەسەر فۆرمدا (ڕۆڵی پاشادا) سەروەرە، چونکە ئەکتەرەکە (کەرەسە)

لە هەموو بزووتنەکەدا قەزەوەن و نەشارەزا نیگا دەکات. ئەو ناتوانێت کەرەسە (لەشی ئەکتەر) بەگوێرەی ئیدەیەک بفەرمێنێت. کەواتە داڕشتنەکەی پەرێشانە، چونکە سروشتی کەرەسە و ئاستەنگە سەبژەکتیڤییەکانی خودی هونەرمەندەکە ئاشکرا دەکات (24).
لەم ڕوانگەیەوە پێشمەرجی جوانێتیی داڕشتن لای شیلەر ئەوەیە کە هونەرمەند بە ڕاستی و پەتی و تەواوەتی لە سەرجەم ئەبژەکتیڤێتیی بابەتەکەی تێبگات، ئەوجا ئەبژەکتەکەی (لە پێشخەدانراوەکەی) وەک فۆرمی پەتی پێشبینی بکات و دایبڕێژێت. هونەرمەند ئەمەی پێبەدیدەهێنرێت گەر دەرفەت نەدات سروشتی میدیەمەکە کە تێیدا ئەبژەکتەکە دادەڕێژرێت، دەرەکیانە کاریگەری لەسەر ئەم ئەبژەکتەی هەشی بنوێنێت.

3-3 کێشەی جوانێتی وەک دیاردانی ئازادی

شیلەر لە „نامەکانی کالیاس“دا هەوڵ دەدات لە تێگەی ئازادییەوە ئەبژەکتیڤیانە بناغەی جوانێتی بڕێژێت، وەلێ ئەو خۆی درەنگتر دەگات بەو تێڕوانینە کە جوانێتی تەنیا هەستی پێدەکرێت نەک بناسرێت، واتا بابەتی مەئریفە نییە، بەڵێ «دەرئەنجامدانی جوانی لە پرنسیپگەلی ئاپریۆرییەوە گومانهەڵگرە» (25). کەواتە ناشێت جوانێتی لە ڕێک گۆشەنیگاوە ساغبکرێتەوە.
پرسیارەکی کرۆکی لەم پەیوەندییەدا ڕوودەکاتە جوانی وەک ئازادی لە دیاردەدا. لێرەدا دژبەرییەکی لۆژیکی لەگۆڕێیە، چونکە لەم ڕستەیەدا دوو تێگە پێکەوە گرێدەدرێن کە بە تێڕوانینی کانت، تەنانەت بە تێڕوانینی خودی شیلەر، پێکەوە ناگونجێن: ئازادی (ئەتەنۆمی) تێگەیەکی ئەخلاقییە تەنیا لە کایەی هۆشەکیدا (نادەرکیدا)، وەلێ دیاردە لەژێر ڕکێفی یاساکانی سروشتدایە، کەواتە کایەی نائازادییە. کانت جیاوازی لە نێوان دوو جیهاندا دەکات: جیهانی دیاردەکان (فێنۆمێنەکان) کە ئێمە بە دەرکەوەرەکانمان شئوریان پێدەکەین، ئەوجا جیهانی “شتەکان لە خۆدا” (نومێنا) کە کایەی تەواو هۆشەکییە و بە دەرکەوەرەکانی مرۆڤ دەرک ناکرێت. ئازادی سەر بە جیهانی نومێنایە، کەواتە پرسە لە کایەی هۆشەکیدا و هەرگیز لە جیهانی دەرکیدا دیارنادات – ئاخر لەم جیهانەدا هەموو شتێک لەژێر ڕکێفی یاسای هۆئەنجامیدایە. بێگومان مرۆڤ سەر بە هەردوو جیهانەکەیە: ئەو وەک خاوەنی ڕەمەک و ئارەزوو و هەست بەشێکە لە سروشت، ئەو هەروەها سەر بە جیهانی هۆشەکییە، لەم ڕووشەوە ویستی ئەو ئازادە: ئەو خۆی دەتوانێت لە دەرەوەی هۆئەنجامی (کاوسالێتی)ی سروشت زنجیرەیەک هۆئەنجامی بەربخات (بە

نموونە کانت لەسەر کورسییەکەی دانیشتووە، وەلێ کتوپڕ هەڵدەستێت و بەو ڕێیەوە زنجیرەیەک هۆئەنجامی بەردەخات). بە پێچەوانەشەوە ناشێت دیاردە کە پابەندی زەروورەیە، هاوکات بە تەواوەتی (ئەبسەلوت) ئازاد بێت. شیلەر لێرەدا دژبەژییەکە دەبینێت، ئەوجا هەوڵ دەدات بە تێگەی "هەروەک-ئەوهایی" چارەسەری بکات: گەر ئەمە وای دابنێین کە جوانی ئازادییە لە دیاردەدا، ئەوا بەم تێڕوانینە تەنیا دەبێژین: شتێک جوانە گەر ئەوها بنوێنێت (دیاربدات) هەروەک دیاریکەری خودی خۆی بێت (ئۆتۆنۆمی)، جا گەرچی ئەو شتە لە جیهانی فیزیکیدا بە شێوەی هێتێرۆنۆم دیاریکراوە. شیلەر لێرەدا ئەبژێکتیڤەتی بە تێگەی جوانی دەدات بەبێ ئەوەی لایەنی سەبژێکتیڤی، واتا لێڕوانەر، بەهەند وەربگرێت. وەلێ لە تێزی جوانی وەک ئازادی لە دیاردەدا دژبەژییەکی لۆژیکی لەگۆڕێیە، چونکە هەرئەوەندەی ئازادی دیاربدات، ئیدی ئەو ئازادی نییە، ئاخر ئازادی ئێستا لەم ڕەوشەدا دەکەوێتە ژێر ڕکێفی یاسا هۆئەنجامییەکانی سروشتەوە، بەوەش سەربەخۆییە ترانسسێندێنتالەکەی نامێنێت. گەر جوانی دیاردانی ئازادی بێت، ئەوسا جوانێتی لە سروشتدا هەر لە سەرەتاوە ئازادانە بەگوێرەی یاسا خۆییە نێوەکییەکانی لەگۆڕێ دەبێت، ئەوە هاوشێوەی بوونەوەرە ئۆرگانییەکان کە لەنێو خۆیانەوە دیاردەدەن: ڕووەکێک گوڵ دەگرێت و دەگەشێتەوە.

وەلێ ئەمە پەیوەستە پەیوەند بە "نامەکانی کالیاس"ەوە (1793) ئاماژە بە ئەوە بدەین، کە ئەم نووسینە تەنیا پرۆژەیەکی شیلەر بوو و بە چەند نامەیەک خستییە بەردەم گۆتفرید کۆرنەر، بەبێ ئەوەی پرۆژەکە لەم کایە "پریڤات"ە (تایبەتە) بچێتە دەرەوە، واتا شیلەر مەبەستمەندانە بەرەو تەواوکردنی بەرێت و ئەوجا بڵاوی بکاتەوە. نەخێر، نووسینەکە ساڵی 1847 بڵاوکرایەوە، کەواتە ماوەیەکی زۆر دوای مردنی شیلەر.

چەند هۆیەک بۆ ئەوە لەگۆڕێن کە بۆچی شیلەر نەیتوانی پرۆژەکەی ئەنجام بدات. ئەو لە سەرەتاوە گومانی لە خودی پرۆژەکەی هەبوو، لەم پەیوەندییەشدا هزرینی فەلسەفیی خۆی لە جوانێتی ورد و دروست و ساغکراوە بنیاتنەنا، بە پێچەوانەوە کانت بە ڕادەیەک بەی بوو بە ئالەنگاری، کە ئیدی ئەو بە گۆتەی خۆی زۆر جار لەنێو کانتدا بزر بووبوو. ئەوجا شیلەر ماوەیەکی کورت دوای „نامەکانی کالیاس“ ڕوو لە ئەستێتیکی پەتی وەردەگێڕێت و تێڕوانینەکانی، کە لەو نامانەدا هاتبوونە ئاراوە، بە پەرەپێدراوی لە کارێکی دیکەدا تەواوکراوتر و ڕۆشنتەر دەردەخات: „پەروەردەی ئەستێتیکیی مرۆڤ“ (1795). ئەمە هەروەها پەیوەستە هەر لەم پەیوەندییەدا ئاماژە بە نەخۆشییەکەی شیلەر بدەین: ئەو ساڵی 1793، کەواتە ساڵی دانانی پرۆژەی

"نامەکانی کالیاس"، بەسەختی نەخۆش کەوت، ئەوەش سنووری بە کارەکانی دانا.
سەرباری ئەوە تیۆرییە ئێستێتیکییەکەی شیلەر لە چەند ڕوویەکەوە لە مێژووی ئێستێتیکی ئەڵمانیدا بەواتایە. ئەم تیۆرییە یەکێکە لە هەوڵە هەرە سەرەتاییەکانی ئێستێتیکی ئۆتۆنۆمی کە بە "ڕەخنەی هێزی بڕیار"ی کانت (1790) دەستپێدەکات. ئامانجی ئەم ئێستێتیکە ڕزگارکردنی هونەر بوو لە کاریگەرییە دەرەکییەکان (ئایین، سیاسەت، نمایشی نەو کەشکەکان) و چەسپاندنی وەک کایەیەکی سەربەخۆی پابەند بە یاسای خۆییەوە: هونەر گەرەکە ئۆتۆنۆم بێت، واتا بەند بێت بە لۆژیکی خۆیی و ڕێسا نێوەکییە ئێستێتیکییەکانەوە، نەک پابەند بێت بەو ڕێنومایانەوە کە دەرەکیانە بە داڕشتنی هونەری دەچەسپێنرێن. هونەر خۆی دەبێت بە مەبەست نەک دەستوێژ بێت بۆ مەبەست (فێرکردنی مۆرالیی خەڵک)، بەمەش تێزی مەبەستەتیی بێمەبەست هونەر لە ژیانی ڕۆژانە دادەبڕێت، وەلێ هاوکات وەک گوزارشتی ئازادی دەرفەت بە لەڕوانینێکی دابڕێنراو لە زەبرە ئابووری و سیاسییەکان دەڕەخسێنێت. ئاخر داواکاری بۆ ئۆتۆنۆمیی هونەر بەشێکە لە پرۆژەی ئازادی (ئەمانسیپاسیۆن)ی بۆرژوازی. ئێستا هونەر دەبێت بە شوێنگەی کشانەوە بۆ ئیدیالەکانی ئازادی و سەبژێکتیڤێتی، بۆ ڕزگاری لە پابەندییە فۆیدالییەکان، هەروەها لە جڤاکی ستاندیبانە دامەزراو و دەسەڵاتی ئەبسۆلوتیستی. ئێستا هونەری ئۆتۆنۆم دەتوانێت لەم جیهانەی نائازادیدا "ڕاومێکی ئازادی" ئاوەڵا بکات و دەرفەت بە مرۆڤ بڕەخسێنێت بۆ ئاگایی ئازادییەکەی خۆی بگات. شیلەر لێرەدا ئیدەی ئازادی (ئەخلاق) و جوانی (ئێستێتیک) پێکەوە گرێ دەدات.
ماویەتی

پەراوێزەکان..

(10) Hauck, Florian: Schillers Denkbilder. Die Kunst in den ästhetischen Schriften. S. 60.
(11) Schiller, Friedrich. Kallias oder über die Schönheit. S. 394. Briefe an Gottfried Körner.
(12) Hauck, Florian a.a.O., S. 77.
(13) Schiller, Friedrich, a.a.O., S. 394.
(14) Hauck, Florian a.a.O., S. 83.
(15) Schiller, Friedrich, a.a.O., S. 411.
(16) Ebenda, S. 411.
(17) Ebenda, S. 415.

(18) Ebenda, S. 420.

(19) بڕوانە:

Ebenda, S. 420.

(20) Ebenda, S. 423.

(21) Ebenda, S. 429.

(22) Ebenda, S. 422.

(23) Ebenda, S. 429.

(24) Ebenda, S. 429 f.

(25) Schiller: Nachschrift. HA V. S. 1040. Siehe Hauck, Florian, a.a.O., S. 77.

سەرچاوەکان

سەرچاوەی سەرەکی:

- Schiller, Friedrich. Kallias oder über die Schönheit. Briefe an Gottfried Körner. Zeno.org.

سەرچاوەی لاوەکی:

- Hauck, Folrian: Schillers Denkbilder. Die Kunst in den ästhetischen Schriften. Würzburg 2017.
- Mein, Georg: Die Konzeption des Schönen. Bielefeld 2000.
- Robert, Jörg: Schein und Erscheinung. In: Friedrich Schiller. Der unterschätzte Theoretiker. Hrsg. Von Georg Bollenberg und Lothar Ehrlich. Köln Weimar Wien 2007.

کێجیتەی دەق” لەڕۆمانی کوردی هاوچەرخدا.. نووسینی: جەمال نووری

بەنموونە:

{تابووتی پەیمانی خودا}ی سەلاح جەلال

کۆجیتۆ ئەو بەردی بناغەیەیە کە دێکارت فەلسەفە و زانستی نوێی لەسەر بونیاد نا؛ واتە مرۆڤ وەک بوونەوەرێکی "هۆشیار" چەقی جیهانە.چەمکی کۆجیتۆ یەکێکە لە بەناوبانگترین و بنەڕەتیترین دەستەواژە فەلسەفییەکان لە مێژووی نوێدا. ئەم وشەیە لە دەستەواژە لاتینییەکەی ڕێنێ دێکارت (René Descartes)، فەیلەسوفی فەڕەنسی، وەرگیراوە کە دەڵێت:: (بیردەکەمەوە، کەواتە هەم).دێکارت دەیویست بگاتە ڕاستییەکی حاشاهەڵنەگر کە هیچ گومانێکی تێدا نەبێت. ئەو دەستی کرد بە "گومانی میتۆدی"؛ واتە گومانی لە هەموو شتێک کرد (هەستەکان، جیهانی دەرەوە، تەنانەت ماتماتیکیش)، بەڵام گەیشتە ئەو ئەنجامەی:• تەنانەت ئەگەر هەموو شتێکیش خەڵەتێنەر بێت، کردەی گومانکردنەکە خۆی ڕاستییەکی حاشاهەڵنەگرە. یان پێی وایە گومانکردن جۆرێکە لە بیرکردنەوە.کۆجیتۆ بووە خاڵی وەرچەرخان لە فەلسەفەی ڕۆژئاوادا لەبەر ئەم هۆکارانە:

*سەلماندنی بوونی مرۆڤ: مرۆڤ لە ڕێگەی عەقڵ و هۆشیاریی خۆیەوە دەیسەلمێنێت کە هەیە، نەک لە ڕێگەی شتە دەرەکییەکانەوە

• سەروەریی عەقڵ: ئەم چەمکە عەقڵی کردە بنەمای زانیاری و ناسین.

- جیایی نێوان عەقڵ و جەستە: دێکارت پێی وابوو کە "من"ـی بیرکەرەوە جیاوازە لە جەستەی ماددی. ئەوەی لە(تابووتی پەیمانی خودای)ی سەلاح جەلال دا بەرجەستە بووە ئەویش ئەوەیە وەرای بیرکردنەوەی نووسەر وەلێ ئەو تەنها بەمە رازی نابێ کە بە تەنها لەرێگای بیرکردنەوە وجودی بسەلمێنێ بەلکو ئەو لەم رۆمانەیدا کەی کەینوونەوی بوون بەگەردوونیشەوە دەخاتە ژیر دنیای رامان و گریمانەی بیرکردنەوەی کۆجیتۆیی خۆیەوە ،وەک ئاشکرایە لامان هەموو دەقێك، ئەگەر هیچ خوێنەرێکی نەبێت، لە ساتی نووسیندا خوێنەر دەکاتە گریمانە. لە بنچینەدا نووسینی دەق بەبێ گریمانەکردنی خوێنەر مەحاڵە. بەم مانایە، دەق بەبێ خوێنەر بوونی نییە.واتە ئەو تەنها لەرێگای نووسینەوە نەهاتەوە کەینوونەی بوونی خۆی دووپات بکاتەوە بەلکو ئەو لەیەک کاتدا بە بوونی وجودیانەی خۆی و لەهەمان کاتیشدا بە دۆزینەوەی هاوڕێیەکیش دەگەڕێ کەلەڕێی دەقەوە بیدۆزێتەوە واتە خوێنەر هەمان ئەو «هاوڕێ»یەیە کە گوتاری نووسەر دەخوێنێتەوە. کەواتە، هەموو دەقێك پێشوەخت بۆ یەك هاوڕێ دەنووسرێت، و «هاوڕێیەتی» دەکاتە گریمانە؛ و چونکە نووسەر لە ساتی نووسینی دەقدا نازانێت خوێنەرەکەی

کێیە، دوژمنە یا دۆست، فەزیلەتمەندە یا شەڕانگێز، خواپەرستە یا ئاتەئیست، ڕەشپێستە یا سپی پێست و هتد، هاوڕێیەتیی ئەو لەگەڵ خوێنەرەکەی، هاوڕێیەتییەکی ڕاستەقینە و فەزیلەتمەندە. نووسەری هەر دەق، هەر ڕۆمان و شیعرێك، تەنانەت دەقی زانستیش، بە دەربڕینی دێریدا، بانگەوازی «ئەی هاوڕێیانی من» دەکاتە پێشگریمانە، و دەقەکەی بەم بانگەوازە دەست پێ دەکات. لە ڕاستیدا، نووسەر لە هەر ڕستێیەکی دەقدا، هاوڕێیەتی بۆ خوێنەرەکانی پێشنیار دەکات. بەڵام، بە باوەڕی دێریدا، هاوڕێیەتیی خوێنەر لەسەر «سوودمەندی» وەستاوە. بەم پێیە، ئەگەر نووسین بانگهێشتکردن بێت بۆ هاوڕێیەتی، کەواتە دەق بەرهەمی شکستی چاوەڕوانیی نووسەرە لە دۆزینەوەی هاوڕێیەکی ڕاستەقینە لە جیهانی دەرەوەدا. [illegible]

[illegible] **». [illegible] هەموو هاوڕێیەتییەك کێمەڵێك زەخم و برینی شاراوەیە.زمانی نوسینی سەڕاح جەلال زمانێک نیە هەر کەسێک بۆ کاتکوشتن بیەوێ دەستبداتێ کتێبێکی وەک ژەمێ خواردنێ بیخوێنێتەوەو دواتر

فڕێی بداتە ئەولاوە ، بەپێچەوانەوە گەر بتەوێ لە سەلاح جەلال بگەی ئەوا وەک وەرزشەوانێک پێویستی بە ئیحما هەیە پێش ئەوەی بچێتە ناو یاریگاوە تاوەکو گیان و ماسولکەکانی تووشی وەستان و تەمەزق نەبێ ، بەهەمان شێوە خوێنەر بۆ ئەوەی بەشێوەیەکی تەندرووست لە سەلاح جەلال تێبگات دەبێ خاوەن پاشخانێکی فکریی و مەعریفیی و میتۆلۆژیاو زانستی گەردوونناسی و زانستی میتافیزیک و ئەفسانەو شارستانیەتی کۆن و هاوچەرخی هەبێ ئەوکات دەتوانی لەناو دەریای زمان و هزری نوسینی سەلاح جەلالدا مەلەی خۆی بکات

سەلاح جەلال) وەک نوسەرێکی جدی لەڕێگای کەشفکردنی مرۆڤەوە لەو برسە ئاڵۆزو داخراوانە دەدات ئێستاشی لەسەر بێ ، هەموو ئەو ژانەرانەی مرۆڤ کاریی لەسەر کردووە وەک میتۆلۆژیاو ئەفسانەو زانستی فینۆمینۆلۆژیاو جیهانی میتافیزیک نەیانتوانیوە تەواوی کۆدەکانی فەلسەفەی مەرگ و ژیان بکەنەوە ، کە سەلاح جەلال لە ڕۆمانی تابووتی پەیمانی خودا دا زۆر بەجوانی کاری لەسەر کردووەو توانیویەتی ئەو گرێ داخراوەیەی مەرگ بکاتەوە کە فەلسەفەکانی دنیای مرۆڤایەتی

لە تەمتومان و مەدو جەزرردان.

پرسیارەکانی نێو ئەم ڕۆمانە لەسەر بوون و فەلسەفەی مەرگ و زانستەکان دەمانخەنە ناو شەپۆلەکانی جیهانەوە. بۆچی؟ لەبەر ئەوەی لە دوای خوێندنەوەی ئەم ڕۆمانە، جیهان بینینێکی جیاواز و خوێندنەوەی تایبەتمان هەیە بە ڕووداوەکان بەگشتی.

لەبەر ئەوەی نووسەر چەند پرسێکی مرۆیی و سیاسی دەوروژێنێت و کاری لەسەر دەکات.خاڵێکی تر لەوەی وایکردووە ڕۆمانێکی قورس بێت بۆ خوێنەر ئەوەیە ئەم ڕۆمانە زیاد لەکاراکتەرێکی سەرەکی هەیە واتە نوسەر پشتی نەبەستوە بە گێڕانەوە (سەرد)کەی چیرۆکەکەی لەڕێگای کاراکتەرێکەوە بگێڕێتەوە بۆ خوێنەرەکانی، بەڵکو وا لە خوێنەر بکات خۆی بەشداری لەناو دەقەکەدا بکات و خۆی بەکاراکتەرێکی جدی ناو ڕۆمانەکەی بزانێ.

سەلاح جەلال وەک نوسەرێکی جدی کار لەسەر فکرو مەعریفە دەکات، واتە لەڕێگای ڕۆمانەوە لە میتۆدە فکریەکان لەدەرگای فەلسەفە دەدات و دەچێتە ناو هزرو ئەندێشەی بیرو نوسین .

خوێنەر کاتێک بیەوێ لە بیرو ئەندێشەو نوسینەکانی سەلاح جەلال بگات وەک هەر نوسەرێکی تری کورد یا ڕۆمانوسێکی ئەمڕۆ ، ئەوا خوێنەر دەکەوێتە هەڵەیەکی دیالکتکەوە ،چون سەلاح

جەلال لەم سەردەمەی خۆیدا لەناو نوسەرانی کورددا تاقانەیە ، ئەو نوسەرە دەستەبژێرانەی وەک سەلاح جەلال لەم قۆناغه ی ئێستادا بوونیان هەیە وخاوەن کەینوونەی نوسین و بیرو هزرێکی تایبەتمەندی خۆیانن لە پەنجەکانی دەست تێنا پەڕن
لەبەرئەوەی سەڵاح جەلال ئیش لەناو کۆجیتۆی خۆیدا دەکات وەک نوسەرو ڕەخنەگرێکی ئەقڵانی.وهاوسەنگی و چەسپاوی مەرگ لەنێو پێکهاتە و هێڵی گێڕانەوە و گۆڕانکاری ستونی لەهێڵی ئەم ڕۆمانەدا لەناو کات و شوێندا، گوتاری بەیەکدا چێژانی دەقیان ئافراندووە لەنێوان زەمەنەکاندا پاشان هەڵبژاردنی کارەکتەرێک ڕوبەڕو کار لەسەر مەرگ بکات، یان دەبێت بکوژێت یان دەکوژرێت، لەناو ئاڵۆزی مەرگەکدا نەپرس دەکات نەکەس دەیناسێت ئەمە ئەو فەلسەفەی مەرگەیە لەسەرەتای گەردونەوە بەتە دەرئەنجامی هەموو بونەوەرێکی زیندوو ، گەرچی ژیان، تەکنەلۆجیا و ئەلیکترۆن لەم ڕۆمانەدا هەنگاوی گەورە دەنێت، مەرگ وەک نهێنییەکی ئاڵۆز، وەک مەتەڵۆکی ئاڵۆز بەبێ چارەسەر دەمێنێتەوە، بەڵکو کۆمەڵێک هالە و خەیاڵات-ی پەیوەست بە جۆرێک لە ئەنتەلۆجیای فیکری لەنێو گەڕان لەدوای دوانەی مەرگ و ژیاندا.
لەگەڵ ئەوەشدا نووسەر خۆی نەبەستوەتەوە بەکارەکتەرێکەوە، قورسیشە ڕۆڵی کاراکتەر دیاری بکرێت زۆر شێوەی نامەی هێناوە وەک کاراکتەری تەکنەلۆژی و بایەلۆژی و ئاسایی و نیوە مرۆو نیوە بونەوەر و جندۆکەو شەیاتینی . ئەمە لەلای من زۆر جوانتر بوو. لەبەر ئەوەی ئەو شێوازە تەقلیدیە بشکێنین لەئەدەبی جیهاندا هەیە و تەنیا یەک کەس کارەکتەری سەرەکی چیرۆکەکە بێت. دەکرێت ئەم ڕۆمانە بکرێت بە دەروازەیەک بۆ تازەگەری لە ڕۆماندا، لەبەر ئەوەی نووسەر وەک ئەوانی تر خۆی بە چەند بابەتێکەوە نەلکاندووە. بەتایبەت لەڕووی کارەکتەرەوە، ئەمەش خۆی لەخۆیدا بوێریە.
“سەلاح جەلال “گرێ کوێرەیەی مەرگ لەچرکەساتی مەرگی هابیل بەدەستی قابیل ئاوەلا دەکات و ئازایانە وەک کەسێکی سەرکەش دەست دەبات تەرازووی گەردوون وبەدیدگایەکی نوێوە سەنگ و پێوانەی مرۆڤەکان دادەڕێژێتەوە بەو مەرجەی مرۆڤ خۆی بیەوێ بگەڕێ بەدوایی هەڵوەشانەوەی هاوکێشەی گەردوون یا دیزاینکردنەوەی مرۆڤ لەناو ئەو بوونەوەرانەی لەگەردووندا هەلدەسوڕێنرێت. بەتایبەت لە جیهانی ئەمڕۆی تەکنەلۆژیاو ژیری دەستکرددا هۆشمەندی مرۆڤەکان پەراوێز دەخات و جوڵەو ئاراستەکردنی مرۆڤەکان لەقاڵب دەدات.

نوسەری ڕۆمانەکە وەک مرۆڤێکی بێئاگا بەهەموو ئەو دیوارو تەنانەی فەزادا رێتدەبێ بۆ چنگ کەوتنی ئەو وێڕامانەی بەدرێژایی میژووی مرۆڤایەتی بڤە بووە بە مرۆڤەکان .وەک لەناو هەموو دەقە ئاینە ئاسمانیەکان ڕوون نەکراونەتەوەو گۆڕان بەدواشیدا لەخانەی تەکفیردا بینراوەتەوە کۆتایەکانی بەمەرگ هاتوە ، ئالێرەوەیە نووسەر دەست بە مەرگ دەبات تا لەقوڵایی و تێگەیشتنی مەعریفیەوە شیکارو سەلماندن بە مەرگ بکات، لە ئەزەلەوە بە شاردنەوەی توانستەکانی مرۆڤ هاتۆتە بوون .

تەنانەت دەتوانین بڵێین هەستی خوێندنەوە، هەوڵێکی ناوەکییە بۆ دۆزینەوەی هاوڕێ؛ هاوڕێی نووسەرێك، بەبێ ئەوەی بزانێت خوێنەرەکەی کێیە، لەگەڵ خوێنەردا هاوڕێیەتی دەکات* هەرلەبەر ئەمەشە نووسەر خۆی نەبەستوەتەوە بەکارەکتەرێکەوەو لەناو رۆمانەکەیدا بەڵکو لەلای گرانە رۆڵی کاراکتەر دیاری بکرێت، چونکە پێیوایە*کەسایەتیەکانی ناو رۆمانەکەیدا لەیەک کەسایەتی و کاراکتەرێکدا وێنا ناکرێت، بەڵکو پێویستی بەچەندین کاراکتەری جۆراو جۆر هەیە بۆ تەوزیفکردنی رۆلی کاراکتەرەکانی وەک کاراکتەری تەکنەلۆژی و بایەلۆژی و ئاسایی و نیوە مرۆف نیوە بونەوەر و تەنانەت جنۆکەو شەیاتینی بەدیدەکرێت، بەمەش رەوتێکی تری بە فرەدەنگی لەرۆماندا هێنایە کایەوە، ئەمەش لەم رۆمانەدا بەخاڵێکی جیاکەرەوەی ئەم ڕۆمانە دادەنرێت لە رۆمانەکانی تر لەم سالانەی دوایدا نوسراون .بەشێک لە خوێنەر و رەخنەگرانی دیکارت، لە هەناوی لێکدانەوەی بیرۆکەکانی دیکارتدا جەخت لەوە دەکەنەوە، ئەم بیرمەندە، پێچەوانەی تەوژمی ئاینیی کریستیانەکان بیریکردووەتەوە، باوەڕی دیکارت، باوەڕێکی جیاوازی ئاینییە و بەرامبەر بە بوون و چییەتی خودا، جیاواز بیریکردووەتەوە و جیاوازییەکانی پێچەوانەی تەوژم بوون.گەر فکرو ئایدیای سەلاح جەلالیش بخوێنینەوە بەروونی لەرۆمانی تابووتی پەیمانی خودا دا تێدەگەین کە سەلاح جەلالیش بەدواخودایەکدا دەگەرێ کەلەرێگای هەستە بالاکانی و ئەرک و ئیدراکی عەقڵیەوە بیدۆزێتەوە.

بۆ ئەوەی لەئەندێشەو فیکرو مەعریفەی بیرو ئایدیای (سەلاح جەلال)تێبگەین لەرێگای رۆمانەکانیەوە، ئەوا دەبێت خوێنەر پاشخانێکی فیکری و مەعریفی خۆی هەبێ تاوەکو لە دنیاو فەزای نوسینی (سەلاح جەلال) تێبگات بەتایبەتی بە تێگەیشتن لە ڕۆمانی (تابوتی پەیمانی خودا) سانا نییە ئەوەی بەر ئەم

رۆمانە دەکەوێت بەتەواوی هەزمی ڕۆمانەکە بکات و بگاتە
ئەوەی بزانێت نوسەری ئەم ڕۆمانە بەدوای چیدا وێڵەو دەیەوێت
لەڕێگای کام وەلامی پرسێکی کەینونی و فەلەکی و بونیەوییەوە
ئەو پرسیار□ ب□وروژ□ن□ت ه□ت□اوەکو ئیستاشیلەسەر بێت
مرۆڤایەتی نەیتوانیوە وەڵامی ئەو پرسیارە ی نوسەر (سەلاح
جەلال)بداتەوە ، دەربارەی گەردوون و بوون و ڤەلسەفەی مەرگ
و ڕۆژی قیامەت و نوێبوونەوە
. لەم فەزایەی ئ□س□تاماندا بۆئەوەی بەتەواوی لەزم□ان و
ئایدیای نوسەر تێبگەین بۆ نوسینی ئەم رۆمانەی دەبێت خوێنەر
ئاگایی هەبێت لەسەر چونێتی و چەندێتی ئەم کەونەو هەسارەکان
و ئەو یاسایەی بەشێوەیەکی تەکافوئی ئەم فەزایەی لێهاتوەتە
بوون واتە دەبێ مەعریفەی فەلەکی و جوڵەو سوڕانەوە و کات و
شوێن زانستی گۆشە و هێڵکاریی و ماتماتیک تێبگەین، پاشان
زانیاریمان هەبێت لەسەر زانستی میتۆلۆژیاو ئەفسانەو ڕۆڵی
ئایینە ئاسمانییەکان لەسەر هزری مرۆڤ هەموو ئەمانە دەبنە
زەخیرەیەکی دەوڵەمەند بۆ تێگەیشتنمان لە ڕۆمانی تابووتی
پەیمانی خوداو فیکرو مەعریفەی پشتی ئەم ڕۆمانە تێبگەین.
سەلاح جەلال لەم ڕۆمانەیدا دەیەوێت پێمان بڵێت بەهۆی ئەم
هەموو کێشمەکێش و ململانێ خوێناویانەی بەناوی دینەوە ئەنجام
دراوە هیچ کام لەو کەسانەی شوێن کەوتەی ئاینە کان بوون.
بەڕاستی بەدوای خودادا نەگەراون ،بۆیە نوسەر دەیەوێت بڵێت
مرۆڤایەتی هەتا ئێستا بەدوای خودادا نەگەراوە ، خۆ ئەگەر
بیەوێت بەدوای خودادا بگەڕێت دەبێت بێتەوە سەر (زەردەشت و
ئاهورام) کە مرۆڤ لەوێدا لەهەموو بوون و کەینونەی خۆی
ت□□د□گات کە کتلەیەکە لەوگەردو گەردیلە هەوایی و خ□□□ی و
ئاگری و ئاوەوە هاتۆتە بوون.
ڕۆمانی تابووتی پەیمانی خوددا کەلە مێژە بەشەریەت وێڵە
بەدوای ئەو تابووتەدا کە پەیمانی خودای تێدایە. بەتایبەت
جولەکەکان بەجدی وێڵن بەدوای ئەم تابووتەدا، وە تەنانەت
ئاینزاکانی تریش دەستیان بەسوچێکی ئەم تابووتەوە گرتوە
تەنها کورد نەبێت کەوەک کۆلارەیەک بەدەوری تابووتەکەوەیە
کۆلارەیەکە لەوێدا بەڵام خۆشبەختن دەستیان بە تابووتەکەوە
نیە و توشی تاعوونی دەسەڵات و هێز و شەڕ نەبوون لەبەر
ئەوەی ئەو تابووتە تەنیا تاعوون بڵاو دەکاتەوە،
سەلاح جەلال لەمیانەی ئەم ڕۆمانەدا ئەوە ئاشکرا دەکات
کۆمەڵگای مرۆڤایەتی توشی کێشەیەکی گەرە بۆتەوە بەدەستی خۆی
بۆتە هۆی بێ دەسەلاتکردنی خودی مرۆڤ. بەهۆی ئەو زیرەکی

دەستکردەوە رۆبۆتەکان هەیانە و جێگای مر□ق د□گرنەوە بە جورێک ئیتر شتێک نامێنێتەوە بۆ مر□ق خ□ی تیا بدۆزێتەوە ، تەنیا ئەو مرۆڤە پاک و میهرەبانانە نەبێ دوورن لەرق و کینەو پیسییەوە ،درووست بوونی مرۆڤێکی واش کاتێک دەبێت دنیا زۆر شەڕ و ناخۆش بێت و ئەو مرۆڤە لەو ناخۆشیەوە هیوا و بڕیاری راست و جوان بدات و خۆی رووناکی بدۆزێتەوە و کامڵ بێت

.لەرۆمانەکەدا.کە کۆمەڵی سەر هەسارەکەو کۆمەڵی بڕۆفیسۆر ئۆراپلاند چاودێری دەکەن و بەدوای ئەو رۆحە پاکەوەن بەدوای ئەو فۆتۆناتەوەن درووست ببێت بەو ئومێدەوەن مرۆڤێکی وا درووست ببێت .

ئەوەی مایەی گرنگی پێدانە نوسەر لەم رۆمانەدا بەجوانی ڕۆڵی کورو خاک و نیشتمانەکەشی وێناکردوە و پێمان دەڵێت:-کورد هەرگیز نا بێتەوە بەکۆلارە چونکە ئەو رەحمەی کە چوارپارچەی کوردستانە و مرۆڤی لێ زاوە.،رەحمێکە مرۆڤێکی جوان و پاک و رۆح بەرز دەهێنێتە ژیانەوە زۆر یەکتر قبوڵکردنی تیایە و فرە رەنگەو مر□قایەتی تیایدا پاک ئ□ بێتەوە

لە کۆتایدا هەروەک چۆن دیکارت کَرنکَی فه لسه فه دە خاتە روو،

یەکەمیان چواندێتییە به جاو، که جوّن جاو به بینینی شته کان یارمه تی تیکَه شتنی مروّق دهدات،

مه عریفه ی فەلسەفیش به ههمان شیّوه له روشنکردنه وەی عەقڵی مروّقدا یارمه تیدەرە هەرەوکقس□لاح جەلال لەرێگای میتۆدی عەقڵەوە پێمان دەلێ ئەگەر ئەو مه عریفه یه لەسەر بنه مای دروست بینا نه کریّت، ناتوانیّت مروّق به ئه نجامێکی دروست ویەکلا کەرەوە بگەیەنێت.

سوودم لەسەرچاوانە وەرگرتووە

١- کات و بوون دیکارت
٢- .بنەماکانی. فەلسەفە

شەڕێک لە گێژاوی یەکلایی نەبونەوەدا.. عوسمانی حاجی مارف

هێرشەکانی ئەمریکا و ئیسرائیل، بۆ سەر ئێران لە ٢٨ی شوبات دەستیپێکرد، کە عەلی خامنەییان کردە ئامانج، پاشان فراوانتر بوەوە و زەربەی ناوچەکانی ئێرانی گرتەوە. سەرەتا بە تیرۆرکردنی سەرکردەکانی ئێران دەستی پێکرد، هاوکات بۆردمانی بنکە سەربازیەکان و وێرانکردنی ژێرخانی ئابوری، دامەزراوە ئەتۆمییەکان، کارگەی مووشەکی بالیستیک، بنکەی هەڵدانی مووشەک، ناوەندەکانی فەرماندەیی و کۆنترۆڵی لەخۆگرت، ئەو هێرشە ئاسمانیانەی کە تاران و شارە گەورەکانی وەک ئەسفەهان، قوم و کرماشانیان کردە ئامانج، ئۆپەراسیۆنێکی سەربازی ئاسایی نەبوو، بەڵکو گۆڕانکارییەکی چۆنایەتی بوو لە ڕێساکانی شەڕکردندا، کە لە دوای کۆتایی هاتنی شەڕی ساردەوە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستیان بەڕێوە بردووە.

سەرەڕای تێپەڕبوونی زیاتر لە مانگێک بەسەر شەڕەکەدا، ڕێژیمی ئێران توانایەکی بەرچاوی بۆ خۆگونجاندن لەگەڵ ڕەوتی شەڕەکەدا نیشانداوە، دۆخەکەیان گۆڕی بە شەڕێکی درێژخایەن و کاتێکی نادیار، هەوڵەکانی نێوەندگیری و دانوسان بۆ کۆتاییهێنان بە شەڕەکە سنووردار ماوەتەوە، شەڕەکە بە خێرایی پەرەیسەندووەو بەردەوامە، هێشتا هەنگاوێکی جدی بۆ کۆتایی هێنان بە شەڕەکە دەرناکەوێت.

شەڕەکە بە هێرشی ئاسمانی توند دەستی پێکرد بە ئامانجی لاوازکردنی خێرای تواناکانی ئێران و ڕژێمەکەی، بەڵام دوای گەیشتنی شەڕەکە بە لوبنان و دەوڵەتانی کەنداو تا داخستنی گەرووی هورمز، بە خێرایی گۆڕا بۆ ڕوبەڕوبونەوەیەکی تاڕادەیەک کراوەی ناوچەیی، دواتر لە هێرشە سەربازییە تەرکیزکراوەکانەوە بۆ سەر ئێران گۆڕدرا بۆ ململانێیەکی کراوە و فرە بەرەیی، ئەمەش وایکرد ئاڵۆزتر بێت و کەمتر ئەگەری چارەسەرکردنی پێوە دیار بێت.

ئامانجەکانی شەڕ بە درێژایی ڕێڕەوی خۆی بەردەوام لە گۆڕاندا بووە، لە سەرەتادا گرنگیدان بە گۆڕانی ڕێژیمی ئێران، پاشان چارەسەرکردنی پرسی ئەتۆمی، ئینجا قۆناغەکانی دواتر جەخت بو لەسەر نەهێشتنی هەڕەشەی مووشەکی ئێران و هەڵوەشاندنەوەی بریکارەکانی ناوچەی ئێرانی بەخۆیەوە بینی، پاشان هەوڵ بەکردنەوەی گەرووی

هورمز، گەمەی شەڕەکەی بردە ئاستێکیتر بە فشار لەسەر ئەمریکا.
سەرەڕای ئەم گۆڕانکاریە و فرەیی ئامانجەکان، ناتوانرێت بگوترێ کە تا ئێستا هیچ کام لەو ئامانجانە بەدی هاتوون، شەڕەکە زیانێکی بەرچاوی بە ئێران گەیاندووە، بەڵام ئەم ئەنجامانە ناگاتە گۆڕانکاریێکی ستراتیژی یەکلاکەرەوە.
هێشتا گۆڕانکاریێکی بنەڕەتی لە هاوسەنگی هێز، یان سروشتی دیمەنی ناوچەییدا بە شێوەیەک نەهێناوەتە ئاراوە کە شەڕەکە ئامانجە سەرەکییەکانی خۆی بەدەستهێنابێت. ئەوەی تا ئێستا بەدەست هاتووە، لاوازبوون و لەدەستدانی بەشێک لە تواناکانی ئێرانە بەبێ ئەوەی بە پێکخستن و ڕادەستبون بگات ، لە کاتێکدا پرسی ئەتۆمیش بە چارەسەرنەکراوی ماوەتەوە!.
شەڕەکە هەر بەرەو هەڵکشان دەچێت، لەکاتێکدا واشنتۆن و تەلئەبیب هەوڵدەدەن مەرجی تەسلیمبون بەسەر ئێراندا بسەپێنن، بەڵام خوازیاری بە ئاگربەست و مەرجەکانی ئێران، ترامپی بنبەست و سەرسامکردووە. ئاماژەکانی پەرەسەندنی شەڕەکە بە بەهێزی ماونەتەوە، بەتایبەتی لەگەڵ بەردەوامبوونی هێرشەکان و فراوانبوونی مەودای گرژییەکان. بەڵام فشارە ئابوورییە نێودەوڵەتییەکان و ترسی شەڕی ناوچەیی دەتوانن لایەنەکان بەرەو کەمکردنەوەی قۆناغ بە قۆناغ پاڵ بنێن.
ترەمپ بە چاوەڕوانی و ئامانجی بەرزەوە شەڕەکەی دەستپێکرد، بەڵام ڕوونی نەکردەوە کە چۆن ئەو ئامانجانە بەدەست دەهێنێت، واپێدەچێت کە ترەمپ پشتی بە باڵادەستی ئاسمانی هێزەکانی و ئەو لێدانانە بەستبوو کە ئاراستەی ئێرانیان دەکرد. زانراوە کە پێوەرەکانی سەرکەوتن لە شەڕەکاندا تەنیا لە کاریگەری لێدانەکان نییە، کۆماری ئیسلامی بە هێزی ئاسمانی ناکەوێت، بەو پێیەی ئامانجەکانی ئەمریکا تا ئێستا بەدی نەهاتووە، بە تایبەت کە ئومێدێکی گەورە بە گەیشتنیان هەبوو، کاتێک خامنەیی و سەرکردایەتی سەربازی، ئەمنی و سیاسی لە ڕۆژەکانی ئەوەڵدا کوژران، بەڵام کاریگەری لەسەر ڕادەستبونی ئێران بە واشنتۆن، یان گۆڕانی دەسەڵات نەبو، ئەمەش وایکرد، شەڕەکە لەسەر ئەمریکا و ئیسرائیل قورسترکات.
کەواتە، تەڵەی ئێران توانای ڕاکێشانی ئەمریکایە بە ناو شەڕێکی تەچووی زۆر و درێژماوەیە، کە کۆتایی پێهێنانی بە ئەمریکا سەختە و خراپ لەسەری دەکەوێت، ترەمپ پێش جەنگ هۆشداری لە فەرماندەی باڵای سەربازی ئەمریکا وەرگرتووە، کە ڕەنگە ئێران بە پێکخستنی هاتوچۆی کەشتیوانی لە گەرووی هورمزەوە تەڵە بکاتەوە. بەڵام ترامپ گریمانەی ئەوەی کردبو کە ڕژێمی ئێران پێش ئەوەی بتوانێت گەروی هورمز داخات دەڕووخێت!.

کۆتایهێنان بە شەڕ لە دوای فراوانبونی قورستر بووە، بە تایبەت کە ئێران شەڕێکی ناهاوسەنگ بەڕێوە دەبات کە حیساباتی ئەمریکای تێکداوە، هاوشێوەی ئەوەی ئەمریکا لە ئەفغانستان و ڤێتنام ڕووبەڕووی بووەوە.
ش□□ک□ بووەتە بارگرانیەکی سیاسی و ئابووری و مۆراڵی لەسەر ئەمریکا و ترەمپ، پێدەچێت ئێستا کەمترین تێچوی بژاردە ئەوە بێت کە ترەمپ گەر بۆی بگونجێت بە خێرایی "سەرکەوتن" ڕابگەیەنێت و کۆتایی بە ململانێکان بهێنێت!. دەنا ئەو گۆڕانکاریە بنەڕەتیەی لە ئامانجی ستراتیژی هێرش بۆ سەر ئێران ڕوویداوە، کاریگەری لە مەوقعیەتی ئەمریکا لە ئاستی جیهان و ناوخۆی ئەمریکادا بە نەرێنی دەشکێتەوە بەسەریدا.
پێشهاتە سەربازیەکان بە خێرایی کاریگەریان لەسەر بازاڕەکانی جیهانی و نرخی وزە هەیە، ئەمەش ئەو حاڵەتە دەهێنێتە پێشەوە، کە ئاسایشی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست پرسێکی ناوچەیی نییە، بەڵکو توخمێکی بنەڕەتییە بۆ سەقامگیری ئابووری نێودەوڵەتی. داخستنی گەرووی هورمز بە تەنیا بەسە بۆ ئەوەی شۆکی ئابووری جیهانی لێبکەوێتەوە.
هەڵبەتە ململانێی بەردەوامی ئەمریکا و ئێران، ڕەنگدانەوەی ململانێیەکی فراوانترە لەسەر بەئەنجام گەیاندنی شێوازیک بۆ نەزمی جیهانی داهاتوو و سنووری بەکارهێنانی هێز لە پەیوەندیە نێودەوڵەتیەکان و ململانێی زلهێزەکانی دنیای سەرمایەداری، کە لە ئێستادا ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی کردۆتە گۆڕەپانێک بۆ ڕێکخستنەوەی هاوسەنگی هێزی جیهانی، کە ماڵوێرانی قوربانیەکی زۆر دەبێتە بەشی دانیشتوانی ئێران و ناوچەکە کە دژی ئەم شەڕەن.
ئەوەی گرنگە سەرنجی لەسەر بدەین، بە هیچ جۆرێک ئەم شەڕە نەک سودی بۆکرێکاران و خەڵکی زەحمەتکێش نیە و نابێت، بەڵکو بەڵایەکی گەورەیە بۆ سەر ژیان و گوزەران و ئاسایش و بێئیرادەکردنیان، بۆیە پێویستمان بە بەهیزکردنی بزوتنەوەی دژی شەڕە ل□ تەواوی جیهاندا و بەرزگردنەوەی خواستی بێ مەرج و دەستبەجێێ شەڕە.

عوسمانی حاجی مارف

کتێب \ نیولیبراڵیزم و ئەدەبی پرۆلیتاریی کوردی.. نووسینی: عەبدوڵا سەڵمان (مەشخەڵ)

بۆ خوێندنەوەی ئەم کتێبە کلیکی ئێرە بکەن..

Mashkhal_NewliberalismDownload

مەتەکەی بەردەکان.. کوردستان مید

دە ڕۆژ تێپەڕیوە و ئێستا لە موسڵم، ئەو شارەی پێشتر خەونم پێوە دەبینی بۆ خوێندنی ئەندازیاری ڕووی تێ بکەم. ئێستا لێرەم، بەڵام وەک خوێندکار نا، وەک دیل…
چاوم بڕیبووە دیوارە خۆڵەمێشییەکانی هۆڵەکە؛ ئەو دیوارانەی بە خوێن ناویان لەسەر نووسرابوو یانیش بە بەردی تیژ نەخشیان لەسەر هەڵکۆڵدرابوو. پەنجەکانم کردبووە ناو گوێیەکانم؛ دەمویست قیژە و هاواری ژن و منداڵەکانی هۆڵەکە پەردەی گوێم نەتەقێنێت.
بەڵام لەپڕ هەموومان ڕاچڵەکین؛ دەنگی ئاسنە ڕەق و ژەنگاوییەکانی دەرگای هۆڵەکە هەموومانی بێدەنگ کرد. ژنانی حیسبە و پیاوە چەکدارەکانی داعش، وەک شوانێک کە مێگەل ڕاو بنێت، ئێمەیان برد بۆ گۆڕەپانێک تا ببینین چۆن سزای "خودا" بەسەر تاوانبارێکدا جێبەجێ دەکەن.
گەیشتینە گۆڕەپانەکە؛ بۆنی خوێنێکی سارد و تەپوتۆزی بیابان ئەو ناوەی تەنی بوو. لە ناوەڕاستدا ئافرەتێک هەبوو قوماشێکی ڕەشی درێژی پۆشی بوو، بەڵام قوماشە ڕەشەکە لە چەندین شوێنەوە سوور ببوو؛ ئەو ژنە بە دەستێک دەگەڕا کە ڕوخساری خۆی پێ بشارێتەوە لەو چاوە تیژ و بێبەزەییانەی کە لێیان دەڕوانی، چونکە دەستە لەرزۆکەکانی خۆی هیچی تر توانای جووڵەیان نەمابوو. بە شێوەیەک هەناسەی دەدا وەک بەڕێی لە شەنگالەوە بۆ موسڵ بە پێ ڕای کرد بێت. گەرمیی خۆری موسڵ جەستەی کردبوو بە هەورێکی بەهار، ئارەقەی لەشی

تەکەڵەی خوێنە سوورەکەی جەستەی بووبوو.
گوێم پڕ بوو لە هاواری تیژ و ڕەقی چەکدارەکان کاتێک دەیانوت:
– بەردی تێبگرن! ئەمە بێڕەوشتە! بەردی تێبگرن و یارمەتی بدەن تا لە تاوانەکەی پاک ببێتەوە!
هەموو ئەوانەی لەوێ بوون، بە دەم هاواری “الله اکبر”ەوە دەستیان دەبرد بۆ بەردە سارد و ڕەقەکانی بەردەمیان؛ ئەو بەردانەی چیتر پیرۆزی سروشت نەبوون، ئەستا ببوون بە چەکێکی دەستی خوێنڕێژەکان، بە هەموو هێزیانەوە دەیانهاویشت وەک ئەوەی بیانەوێت دەندەیەکی کەوی لە جووڵە بخەن.
ساردییەک هەموو گیانی داگرتم. هەستم دەکرد قاچەکانم هیچی تر هێزی ئەوەیان تیا نەماوە بە پێوە ڕامبگرن. لەو چرکەساتەدا وێنەی “دوعا” هاتەوە خەیاڵم؛ ئەم دژبەیەکبوونە مێشکمی دەخوارد:
– خوایە، مەگەر هەر ئەمان نەبوون دەیانگوت ئەمە بە تەڵەی دوعا هاتووین بۆ شەنگال؟ مەگەر باسی بێبەزەیی ئێزدییەکانیان نەدەکرد بەرامبەر ئەو کچەی کە هەمان چارەنووسی ئەم ئافرەتەی بەردەممی هەبوو؟ ئەی چۆن ئەستا خۆیان هەمان کار ئەنجام دەدەن؟
دەنگی دایکم لە ناو مێشکمدا دەزرینگایەوە کە ڕۆژانێک پێی دەوتم:
– کچم، پیاو هەمیشە بەدوای بیانوویەک دەگەڕێت تا بەردێک لە ئافرەت بگرێت؛ جارێک بە ناوی ئایین، جارێک بە ناوی شەرەف.
هاوارەکان گوێیەکانمیان ئازار دەدا، بەڵام بینینی ئەو کارەی کە هیچ ئەهریمەنێک نەیدەتوانی بیکات زیاتر ئازاری دەدام. پیاوە گەورەکان دەنگیان وەک بەندگەی مەزارگەیەکی ئایینی ئەو ناوەی پڕ کردبوو، بەردەکان لە هەموو لایەکەوە دەفڕین و جەستە لەرزیوەکەی ئافرەتەکەیان وردوخاش دەکرد و منیش لە ژێر نیقابە ڕەشەکەمدا، تەنیا دەمویست چاوەکانم دابخەم و چیتر ئەم جیهانە نەبینم.
کاتێک هاتینەوە ناو هۆڵە داخراوەکە، ترس وەک تەمێکی ڕەش هەموو گیانی داگرتبووم. سەرم خستبووە ناو ئەژنۆم و جەستەم هەڵدەلەرزی. دەستەکانم بە هێزێکی زۆرەوە دەکێشا بەسەرمدا، بەڵام هێشتا نەمدەتوانی دیمەنی ئەو بەردانە لە ناو مێشکمدا بسڕمەوە. هیچ شتێکم نەخواردبوو بەڵام تامی تەز و خۆڵ تا ناو قوڕگم ڕۆشتبوو.
کاتێک شەو داهات، لە ژێر باری خەم و شەکەتی، خەو چاوەکانی فریوودام.
لە خەومدا چاوەکانم بە دیمەنی دوعا کرایەوە؛ کراسێکی سپی پۆشی بوو، وەک گەوهەر دەدرەوشایەوە. دوو باڵی سپیی گەورەی وەک فریشتە لەسەر شانی بوون. هیچ شوێنەوارێکی بەرد و خوێنی پێوە نەمابوو. بە هەنگاوی هێواش لێم نزیک بووەوە، دەستەکانی گرتم و بە چرپەیەک پرسیاری لێ کردم:

– لە بەرد دەترسی؟
سەیری چاوەکانیم کرد و لێوەکانم دەلەرزین، وتم:
– نا… من لە خوێن دەترسم!
دوعا زەردەخەنەیەکی تاڵی کرد و بە دەنگێکی هێمن کە وەک کزەبای شەنگال وابوو، وتی:
– ئازیزم، ئافرەت بەردەوام خوێن دەبینێت، تەنانەت ئەگەر هیچ بەردێکیشی بەرنەکەوێت!
ئەمڕۆ چواردە ساڵم؛ لە جیاتی فوو لە مۆمەکانی کێکەکەم بکەم، فوو لە هەمــوو ئەو هیوایــانە دەکەم کە لە نێــوان زینــدانە تــاکە کەســیەکەمدا دەکــوژانەوە. پرســیارەکان وەک مشەخۆرێــک مێشکیــان دەخواردم:
– کێ دەسەڵاتداری جیهانە؟ نازانم کێ دەسەڵاتی بەدەستە، بەڵام لە تیڤی هەمیشە پیاوی پیرم دەبینی لەسەر کورسی گرانبەها دانیشتبوون، بە بەوابەخۆبوونەوە قسەیان دەکرد. مامەپیرەکەی دوکانداری گەڕەکی خەمانم بیر دەهاتەوە، کاتێک دەڕۆشتمە ناو ئەو دوکانە بچووک و تەنگەی کە وای لە مامەپیرە کردبوو وابزانێ خاوەنی هەموو سەرمایەی دنیایە. هەرجارێک داوای قردێلەی نوێم لێ بکردایە بۆم بهێنێت، سەری دەهێنایە پێش و دەیووت:
– دەڵێیت چی؟
دەنگم بەرز دەکردەوە و دەمووت:
– قردێلەی مۆر ناهێنیت؟
سەری ڕائەوەشاند و دەیووت:
– تێناگەم ڕۆڵە، بۆم بنووسە.
کە بە قەڵەمێکی سەر مێزەکە لەسەر کاغەزێکی بچووک بۆم دەنووسی، چاویلکەکەی دەکردە چاوی، چاوەکانی زەق دەکردەوە و پاشان دەیووت:
– دەستوخەتت زۆر بچووکە ڕۆڵە، من چاوم کزە، بۆم بخوێنەرەوە…!
کاتێک بە دەنگێکی زۆر بەرز هاوارم دەکرد و لێم تێدەگەیشت بیری دەچۆوە بۆم بهێنێ… یەک مانــگ بە بەردەوامــی پێــم دەوت بە ئەوەی قردێلەی مۆرم بۆ بهێنێ تا کەزیەکانم ببەستم پێی، هەر دەیووت:
– ڕۆڵە من زەهایمەرم، زوو شتم بیر دەچێتەوە، سبەی بیرم بهێنەوە.
باشە ئەم پیرەپیاوە دەسەڵاتدارانەی جیهانیش گوێیان لەو هەموو هاوارەی ئێمە نییە؟ گوێیان گران بووە و کەڕ بوون وەک مامەپیرە؟ یان دیواری کۆشکەکانیان ئەوەندە بەرز و ئەستوورە هاواری ئێمە ناگات پێیان؟ بۆچی ئەو هەموو ستەمە نابینن، چاویان کزە؟ لەوانەیە ئەوانیش پارەیان پێ نەبێ چاویلکەکەیان بگۆڕن وەک مامەپیرە! تۆ بڵێی ئەوانیش تووشی زەهایمەر بووبن کاتێک هەواڵی ئێمە دەبیستن بیریان بچێتەوە؟ یــانیش لەوانەیە ئەوان لە زمــانی ئێمە تێنەگەن.

ئەها... لەوانەیە هەرگیز نەچووبن بۆ خولی فێربوونی زمان، یانیش ڕۆشتوون بەڵام ئەوان تەنیا زمانی ستەمکارەکان دەخوێنن!

من خەونم بەوەوە دەبینی گەشتی پاریس بکەم، یان بڕۆم بۆ ئەستەمبوڵ، یانیش لەوانەیە بچم بۆ ڕیاز. بیرمە کاتێک دایکم سەرقاڵی کار دەبوو، بە دزییەوە لە تیقییەکە دەمکردە سەر کەناڵێکی ئیسلامی و سەیری مەککەم دەکرد. ئەو شوێنە پڕ پڕە لە خەڵک؛ وابزانم مەککە وەک لالشی ئێمە وابوو لای موسوڵمانەکان پیرۆز بوو. چەن سەرنجڕاکێشە خەڵک لە هەموو شوێنەکی جیهانەوە دێن و لە یەک شوێن کۆ دەبنەوە بۆ سروودی ئایینی! سروودێک کە تامەزرۆی بیستنی بووم؛ بە تێکڕا هەموویان وەک لایلایە هاواریان دەکرد:

– الله اکبر.. الله اکبر...

بەڵام ئێستا ئەو “الله اکبر”ەی دەیبیستم جیاوازە لە سروودەکانی مەککە؛ ئەم “الله و اکبر”انە لە زەنگی سارین دەچوون، لە زەنگی سووری ئاگادارکردنەوەی جەنگ دەچوون... ئەم دەنگانە هیچی تر ئاوازێک نەبوون شەیدای بیستنی بم، ئێستا دەنگێکن کە لێیان دەترسم.

باوەڕ ناکەم کە دەبینم خەڵک لە فەڕەنسا و ڕووسیا و سعودیە و تورکیا و تەواوی جیهانەوە هاتبوون بۆ شەنگال! من هەرگیز نەم دەزانی ئەوانیش بەو ئەندازەیە حەزیان لە بینینی شەنگالە! یانی ئەوان بەو ڕادەیە تامەزرۆی ئەو شارۆچکە بچووکەی شەنگال بوون کە دەیانویست بیبەن بۆ خۆیان؟ باشە شەنگال کەی لە پاریس و لەندەن و ڕیاز و مەسکۆ جوانترە؟ ئەوان ئەو هەموو شارە درەوشاوە و ڕەنگاوڕەنگ و گەورانەیان جێهێشتووە بۆ تەپوتۆز و خۆڵی شەنگال؟

من هەرگیز نەمویستووە شاری ئەوان ببەم بۆخۆم، یان باوکیان بکوژم، یان منداڵەکانیان بکەم بە خزمەتکار و دەستەکانیان زبر بکەم بە شۆردنی جلەکانم، یان چێشتیان پێ لێ بنێم... تەنیا حەزم کردووە لە نزیکەوە سەردانیان بکەم، ئەگەر حەزیان کرد گۆرانییەکی فۆلکلۆری لەگەڵ منداڵەکانیان بڵێم، لەوانەیە وێنەیەک لەگەڵ گوڵەکانی باخچەکانیان بگرم، یانیش گوێ لە کەمانچەی سەر شەقامەکانیان بگرم. هەرگیز نەمویستووە مەککە نوقمی دوکەڵ و بۆنی باروت و فیشەک بکەم. نا.. نا.. بە پێچەوانەوە چێژم دەبینی لە سەیرکردنی. تۆ بۆچی ئێستا ئەوان دەستیان گەیشتبێ بە لالش و چێژ لە سەیرکردنی ببینن؟!

چاوم چووە سەر نینۆکەکانم؛ لە شووشەیەکی شکاوی بەڕەنگ دەچوون. پێ بە دە حەزم دەکرد ڕەنگیان بکەم بە سوور.. بەڵام بۆچی سوور؟ نا نا سوور نا... بەشی پێویست ڕەنگی سوورم بینیوە، ئەم ماوەیە هەموو چواردەورم ڕەنگی سوورە، هەر لەو کاتەوەی داعشە بکوژەکە دەستە گەورەکانی، کە بە خوێنی باوکم سوور بوو، بە کراسە سپییەکەم سڕی،

ئیتر هیچ ئارەزوویەکم بۆ ڕەنگی سوور نەما. دەمتوانی لەگەڵ ڕەنگی ڕەش بگونجێمەوە، بەڵام سوور نا.
با نینۆکەکانم ڕەنگیان سەوز بوایە، وەک ڕەنگی گژوگیاکانی شەنگال.
باشە بۆ ئەوان ئەوەندە عاشقی ڕەنگی ڕەشن؟ ڕۆژێکیان ناڕەزاییم دەربڕی و بە دایکم وت:
– من عەزی ڕەش لەبەر ناکەم، حەزم لێی نییە!
دایکم بە بێ ئومێدییەوە سەیری چاوەکانی کردم و وتی:
– بۆچی تۆ ڕەگەزپەرستی؟ ڕەشیش ڕەنگێکە وەک سپی، سوور، مۆر؛ بۆچی ڕقت لێیەتی؟
دەستەکانی دایکم گوشی و ماچم کردن، بە دەنگێکی پڕ پەشیمانی وتم:
– دایکە گیان، من ڕقم لە ڕەنگی ڕەش نییە! ئەوەتا پرچەکانم ڕەشن، خۆشیشم دەوێن!
من دەمەوێت هەموو ڕەنگەکان ببینم بەڵام ئەوان ڕقیان لە ڕەنگەکانە؛ وەک بڵێیت هەرچی ئاشقانی ڕەنگی ڕەش هەیە لێرە کۆبوونەتەوە! من حەزم لەبوو نینۆکەکانم سەوز بن، پرچم ڕەش بێ، قردێلەکەم مۆر بێ، بەڵام خۆ ئەوان ڕێگەم پێ نادەن. ئەوان وەک دایکم نین یارمەتیم بدەن لە بۆیەکردنی نینۆکەکانم؛ ئەگەر داوای شتی وایان لێ بکەم دارکاریم دەکەن، لەوانەشە وەک ئەو کچە داماوەی گۆڕەپانەکە بە بیانووی بەزاندنی سنووری خوا کۆمەڵێک پیاوی ماسولکە گەورە و باڵابەرز کۆبکەنەوە، جنێوم پێ بدەن و بەردە گەورە و بچووکەکانی گۆڕەپانەکەم تێبگرن.
بۆنی ژوورەکە توانای هەناسەدانی نەهێشتووم، کەڕووی ژوورەکە هەناسەمی بە جۆرێک گرتووە خەریکە دەخنکێم! هەرگیز لە ناو بۆنی وا ناخۆش نەژیاوم. ئەو هەموو بۆنەم هەبوو کاتێک لە شەنگال بووم؛ بۆنی نێرگز، گوڵەباخ، مێخەک و چنور… باشە ئەمانە بۆنی ئەم بۆگەنە ناکەن؟ من هەست دەکەم ئەمانە بە تەواوی هەستەکانیان لەدەست داوە؛ لەوانەیە هەموویان پێویستیان بەوە بێت سەردانی پزیشک بکەن، یان بێن بە بەشی چەپی لالش و لەوێ لە ئەشکەوتە بچووکەکەدا خۆیان لە ئاوە پیرۆزەکەی کانی سپی هەڵکێشن بۆ ئەوەی لەشیان لەم بۆگەنییە خاوێن ببێتەوە.
ئەم بێدەنگییە ژوورەکەی قووت داوە؛ تاکە شت گوێم لێیە دەنگی پۆستاڵی پاسەوانەکەیە، جار جاریش قسە ڕەق و ناخۆشەکانی. باشە ئەم پیاوە قەت گوێ لە میوزیک ناگرێت؟ یان تیقی و ئینتەرنێتی نییە؟ باشە چۆن شەوان خەوی لێ دەکەوێت بەبێ میوزیک؟ بیرمە جارێک چووین بۆ ئەشکەوتێک لەگەڵ باوکم؛ لەوێ لانی کەم دەنگی دڵۆپەی ئاو و ویزەی با و جریوەی چۆلەکە دەهات. تەنانەت ئەشکەوتەکە لەم ژوورە بچووک و تەنگەی من خۆشتر بوو.

یانی دەبێت تەواوی مانگی نیسان لەم ژوورەدا بەسەر ببەم؟ ئەمساڵ جەژنی چوارشەمەی سوور ناکەم؟ بیرم هاتەوە… کاتێک لەگەڵ پوورزاکەم یاری هێلکەشکێنمان دەکرد جەژنی ساڵی پار. هێلکەکانمان ڕەنگ دەکرد؛ من هێلکەکانی خۆم دەکرد بە مۆر و سەوز، ئەویش دەیکرد بە سوور و شین. من هەمیشە حەزم دەکرد براوە بم؛ فێڵم لێ دەکرد، هێلکەکەی خۆم کونێکی بچووکم تێکرد و ناوەکەم پڕ کرد لە قیر بۆ ئەوەی نەشکێت. کاتێک سەری هێلکەکانمان گرت بە دەستمانەوە، ڕووی تێکردم و بە پەرۆشییەوە وتی:

– ئەمساڵ من دەیبەمەوە و تەواوی ئەمساڵ بەختی باشم بۆ دێت.

زەردەخەنەیەکم کرد و وتم:

– نەخێر، وەک هەموو جارەکانی پێشتر خۆم دەیبەمەوە.

کاتێک سەری هێلکەکانمان بە توندی کێشا بەیەکدا، هێلکەکەی ئەو شکا؛ ڕوخساری گرژ کرد بەڵام ئامادە نەبوو خۆی بە دەستەوە بدات. هێلکەیەکی تری هێنا ئەوەشی شکا؛ بەردەوام بوو تا دە هێلکەی شکا، پاشان دەنگی بەرز کردەوە و وتی:

– تۆ فێڵم لێ دەکەیت، با سەیری هێلکەکەت بکەم…

من نەمدەتوانی پێکەنینەکەم ڕابگرم و ڕازی نەبووم هێلکەکەی خۆمی پێ بدەم و ڕام کرد. ئەویش بە دوامدا ڕای دەکرد و هاواری دەکرد:

– ئەی فێڵباز! باش بزانە بە فێڵکردن بەختی باش بەدەست ناهێنیت…

تۆ بڵێیت هی ئەو فێڵە بووبێت وا ئێستا ناتوانم جەژن بکەمەوە؟ باشە ئێستا چ فێڵێک بەکار بێنم بۆ ئەوەی لەم زیندانە ڕزگارم بێت؟ باشە خۆ ساڵی پار ڕۆیشتم بۆ ناو ژووری پیرۆزی "شێخ ئادی" لە لالش؛ لەوێ لە چواردەوری ستوونە گەورەکان گرێی یەکێکم کردەوە و دەستەکانم بەرز کردەوە و سەرم دانەواند و بە دەنگێکی هێواش نزام کرد و وتم:

– خوایە، چۆن من ئەم گرێیەم کردەوە، تۆش گرێی ژیانی ئەم کەسە بکەرەوە؛ ناخۆشی و خەمی لێ دووربخەرەوە.

پاشان پەڕۆیەکی خۆمم لە پەڕۆکانی چواردەوری ستوونەکە پێچا. تۆ بڵێی کەس گرێی پەڕۆکەی منی نەکردبێتەوە؟ ئاخر من ئاواتم خواست بێم بۆ موسڵ! بەڵام بەم شێوەیە نا!

ئەمڕۆ پانزە ڕۆژە لەم زیندانەم؛ تەواوی ڕۆژەکان دووبارە بوون، هیچ تیشکێکی خۆر بە ڕێکەوتیش بە دیوارە تاریکەکانی ژوورەکە نەدەکەوت. وادیارە بەینی تیشکی خۆر بەس نەبوو، نەمدەتوانی شەوانە سەیری ڕووناکی و تیشکی مانگ و ئەستێرەکانیش بکەم! بیرم لەو کاتانە دەکردەوە باوکم ناچار دەکرد بچین لەسەربان بخەوین؛ جێگە خەوەکەی بۆ هەڵدەگرتم و لەسەربانەکە لە تەنیشت خۆیەوە بۆی دادەنام، تا درەنگ نەمدەهێشت بخەوێت. ئەستێرەیەکم پێ دیاری دەکرد

و لەوەوە ئەستێرەکانم دەژمارد.
شەوێک باوکم لە ئاسمان دوو ئەستێرەی نیشان دام کە لە تەواوی ئەستێرەکانی ئاسمان گەشتر و گەورەتر بوون؛ بە دەنگێکی پڕ جۆش و خرۆش وتی:
– کچەکەم، ئەوانە لەیل و مەجنونن.
چاوم بڕییە ناو چاوەکانی باوکم و پرسیم:
– بۆچی ناویان لەیل و مەجنونە؟
باوکم نیگاکانی لە نێوان ئەستێرەکانی ئاسمان نوقم بووبوو، وتی:
– چونکە وەک ئەشقی مەجنون وایە بۆ لەیلا، لە دوورەوە بۆی دەسووتێت... کچەکەم، پێشینانی ئێمە دەڵێن ساڵی یەک جار ئەو دوو ئەستێرەیە لەیەک نزیک دەبنەوە لە مانگی ئاب؛ ئەگەر ئەوکاتە ئاگاداربیت و ببینی، هەر نزایەک بکەیت گیرا دەبێت...
ئێستا دەمەوە بگەڕێمەوە بۆ ئەوکاتە و تەواوی شەوەکانی مانگی ئاب دابنیشم بەدیار ئاسمانەوە تا ئەو ئەستێرانە ببینم و نزام بکردایە یەزدان شەنگالی بپاراستایە و هەرگیز ئەم ڕۆژانەم نەبینیایە.
لە ناو تاشەبەردەکاندا بە پێی پەتی ڕادەکەم. بەردەکان وەک خوێنمژێک دەیانەوێت خوێنی جەستەم بمژن. ئارەقەی مانگی شەش بەسەر جەستەمدا هاتبووە خوارەوە، تێکەڵی خوێنی ئەو برینانەی جەستەم بووبوو کە بەردە تیژەکان زامداریان کردبوو. تاریکی وەک سێبەری پەڵە هەورێکی ڕەش وردە وردە چواردەورمی داگیر دەکرد.
دەنگێک وەک بروسکە دوام کەوتووە و بانگم دەکات:
– کەزی... کەزی... کەزییییی
لەپڕ چاوەکانم کرانەوە؛ هەستم دەکرد چواردەورم ئۆکسجینی تیانییە.
کچە کەبانەییەکە (دیلان) لە تەنیشتم دانیشتبوو، پەرداخێک ئاوی بە دەستەوە گرتبوو، بە هەناسەبڕکێوە وتی:
– بۆخاتری اللە تۆ ماویت؟ بۆچی خەبەرت نابێتەوە چیت بەسەر هاتووە؟ ئاوەکەی کە بە ڕوخسارمدا کردبوو، دڵۆپ دڵۆپ بە ڕوخسارمدا دەهاتە خوارەوە. جەستەم وەک چڵەدارێکی لاوازی بەر ڕەشەبا دەلەرزایەوە.
کەمێک خۆم کۆکردەوە پاشان وتم:
– دووبارە مەتەکەم بینی. هەمان خەو؛ زیندانەکەی دە ساڵ پێش ئێستا دەیەوویست دووبارە بۆ خۆیم ڕابکێشێت.
دیلان چاوەکانی تێبڕیم کە وەک دوو مۆمی کز دەدرەوشانەوە، دەستەکانمی گوشی و وتی:
– ئەو ڕابردووە تێپەڕێنە؛ ئێمە ئێستا ئازادین، لەسەر چیاکان بە مافی خۆمان دەجەنگین.
بە هێواشی بەردێکی بچووکی سەر چیاکەم هەڵگرت و دەمکێشا بە

بەردەکی گەورەدا، بە دەنگێکی کز پێم وت:

– باشە تۆ بۆ لە دەرەوەی وڵات گەڕایتەوە؟

دیلان کەمێک بێدەنگ بوو، پاشان وتی:

– ئەوان پێیان خۆش نییە لەسەر خاکەکەیان بژین؛ دەی لەسەر حەقیشن، منیش بم پێم خۆش نییە ئەو هەموو کەچبەرە ڕوو بکاتە وڵاتەکەم و داگیری بکات.

سەرم بەرز کردەوە و چاوم بڕییە چاوەکانی و وتم:

– داگیرکردن؟! ئەوان لە هەموو دنیاوە هاتبوون بۆ داگیرکردنی خاکی ئێمە! بە کۆچ نا، بە تۆپ و تانک و فیشەک. تەنیا نیشتمان نا، کەسوکاریشیان لێ دزین! نیشتمانی خۆمان لێ دەسێنن بۆ شەڕ و ناشیانەوە بە ئاشتیش لەسەر خاکی ئەوان بژین؟

دیلان ڕوخساری خۆی گرژ کرد و بە دەنگێکی گڕ وتی:

– تۆ بۆ نەڕۆیشتی؟ کاتێک من ڕۆیشتم بۆچی تۆ مایتەوە و بوویت بە گەریلا؟ سەرم داخست و بێدەنگ بووم…

ئەمڕۆ دووبارە خەیاڵەکانم دەیانفڕاندم بەرەو شەنگال؛ بەرەو ئەو ڕۆژەیان بردم کە لە ناو ژوورەکەم دانیشتبووم و دایکم قژی شانە دەکردم. سەیری چاوەکانی دایکمم دەکرد لە ئاوێنەکەدا و ئەو پرسیارەی کە زۆر لە مێشکمدا هاتووچۆی دەکرد وەک فیشەک کەوتە سەر زمانم و پێم وت:

– دایکە، کە گەورە بووم دەتوانم ببم بە گەریلا؟

دایکم بە سەرسامییەوە سەیری کردم، شانەکەی لە قژمدا ڕاگرت و وتی:

– وسبە چەتیو! گەریلای چی؟ دەتەوێ ئابڕوومان ببەیت!

بە دەنگێکی لەرزۆکەوە وتم:

– بۆچی؟ ئەی ئەوان پارێزگاری لە شەرەفی ئێمە و نیشتمان ناکەن؟

دایکم برۆکانی بەرز کردەوە و بە دەنگێکی پڕ ناڕەزایەتییەوە وتی:

– شەرەف؟ لێرە شەرەفی تۆ لە نێوان قاچەکانتە. چەکداری ئیشی ئافرەت نییە، ئیشی پیاوە بەهێزەکانە!

من هەر ئەو ڕۆژە زانیم ئەگەر ببم بە گەریلا، یەکەم پلار و یەکەم بەرد کە تێم دەگیرێت لە لایەن دوژمنەوە نییە، لە لایەن ئەو پیاوانەوەیە کە هەوڵی پاراستنی شەرەفیان دەدەم. بەڵام هەشتا ئەمڕۆ بەو دەستانەی کە پێشتر قردێلەی مۆرم لە پرچەکانم دەئاڵاند، بەو دەستانەی کە ڕوخساری خۆمم پێ دەشاردەوە لە پیاوە گەورەکان، ئەمڕۆ چەکێکی قورسم خستووەتە ناوی، بەڵام قورسایی چەکەکە زۆر سووکترە لە باری دیلێتی. ئەمڕۆ دووبارە بۆنی نێرگزم لێ نایەت؛ بۆنی بارووت و تەرم و خوێن و دوکەڵی جەنگ دەوریان گرتووم، بەڵام تەواوی ئەم بۆنانەم لا خۆشترە لە بۆنی کەڕووی ناو زیندانەکان.

شەوانە دەتوانم بەدیار ئەستێرەکانەوە نەخشەی ئەو ئازادییە بە

دیلەکان بکێشم کە خەونبینینیش پێیەوە لێیان قەدەغە کراوە، هیچی تر دەستەوەستان دانانیشم و خەون بە ئازادییەوە نابینم، ئەمڕۆ ئیتر بە ئەو خەونە دەجەنگم، دەمەوێ ئیتر ئەو شەڕەفە بپارێزم کە تەواوی پیاوە گەورەکانی جیهان نەیانتوانی بیپارێزن. ئەمڕۆ تەنیا بە خەم نا، بە لالش نا، بە شەنگال نا، بە کوردستان نا؛ ئەمڕۆ بە تەواوی ئەو شەڕەفانە دەجەنگم کە خوێنڕێژەکان لە ژێر ناوی جیاجیاوە دەیانخستە ژێر پۆستاڵەکانیانەوە. ئەمڕۆ پێم وانییە هیچ شتێک لەوە پیرۆزتر بێت کە مرۆڤ بە شکۆی خۆی بجەنگێت.
نامەوێ هیچی تر لە ژێر بەزەیی ئەو پیاوە بەهێزانەدا بە دیلی بمێنمەوە؛ ئەو پیاوانەی ڕۆژانێک ڕادەستی چارەنووسیان کردم. ئەو پیاوانەی کە هەزیان کردووەتە خوای خۆیان و دەیپەرستن، بۆیان گرنگ نییە ئەگەر لە پشت ئەو هەزەوە ئەهریمەنەکیش هەبێت. ئەمڕۆ ئەگەر تەنانەت هەموو وردە بەردەکانی تەواوی شاخەکانی جیهانم تێبگرن، ناتوانن لەوە پەشیمانم بکەنەوە کە ئەمڕۆ من گەریلام.

لە نێوان خۆشەویستی و خوێن، هەناسەیەک لە سێبەری مردندا!.. نووسینی: ڕەوا حەمەجان

لە هەر کۆمەڵگایەکدا یاسا سەروەر نەبوو دابوونەریتی خێڵ و عەشیرەت کۆمەڵگا بەڕێوەدەبەن، توندوتیژی خێزانی و کۆمەڵایەتی تێیدا بڵاو دەبێتەوە، تاک و کۆمەڵ لەبەری پەنابردن بە یاسا خۆیان دەبن بە دادوەر و یاسا دەردەکەن بۆ کێشە و گرفتەکانیان.
لە کۆمەڵگای باشوری کوردستان بە هووی نەبوونی یاسا سەروەری و دەس باڵایی خێڵ و عەشیرەت، بە بەردەوامی گوێبیستی هەواڵی شەڕو کێشەی کۆمەڵایەتی و هەڕەشەی کوشتن و تەنانەت کوشتنیش دەبینەوە، لە هەمووی خراپتر ئەوەیە کە پەنابردن بە چارەسەری کێشە و ناکۆکیەکان لە دەرەوەی یاسا هەر ئەوە نیە کەسی توومەتبار تووشی کێشە بوبێت بەڵکو زۆر جار کەسانی بێتاوان توومەتبار دەکرێن و دەکەونە ناو چەقی کێشە و گرفتەکانەوە، بەبێ ئەوەی هیچ پەیوەندییەکی ڕاستەقینەیان بە بنەڕەتی کێشەکەوە هەبێت.

لە خوارەوە چیرۆکێکی راستەقینەتان بۆ دەگێڕمەوە سەبارەت بە تاوانبارکردنی بەناحەق و بەیاردان لە سەر چارەنووسی خەڵک بەبێ دادگا و بەبێ بوونی بەڵگە.
چیرۆکێک بە هێواشی دەست پێدەکات، بەڵام بە دەنگی هاوار کۆتایی دێت، چیرۆکی ئاکۆ یەکێکە لەو چیرۆکانەی کە مرۆڤ دەحەپەسێت لەوەی بەبێ هیچ تاوانێک ژیانی بە تەواوەتی دەکەوێتە مەترسیەوە و دەبێت لە نێوان مردن و کۆچدا یەکێکیان هەڵبژێرێت.
لە ساڵی (١٩٩٨)، لە گوندی رەبەندە لە رۆژهەڵاتی کوردستان (ئێران)، منداڵێک لە دایک دەبێت ناوی لە دەنرێت ئاکۆ، منداڵێک بە دڵێکی پاکەوە بە چاوی پڕ لە هیواوە لە دایک دەبێت، بەڵام نازانێت داهاتوو چی بۆ هەڵگرتووە.
لە تەمەنی 6 ساڵیدا، لەگەڵ خێزانەکەی بەرەو باشوری کوردستان (عێراق) کۆچ دەکەن.
ئەو کاتەی تەمەنی ئاکۆ دەبێت بە (١٠) ساڵ، بە یەک چرکە، هەموو شتێکی ژیانی سەرەوژێردەبێتەوە، کاتێک دایك و باوکی لە رووداوی هاتووچۆدا گیان لەدەست دەدەن، ئیتر بەم شێوەیە بێبەش دەبێت لە خۆشەویستی دایک و باوک وژیانی منداڵی.

ماڵی پووری بوو بە شوێنی ژیانی نوێی، لە گەڵ منداڵەکانی پووری ژیانی دەکرد، یەکێک لە منداڵەکانی پووری بەناوی (هە) هەرزوو بوو بە نزیکترین هاوڕێی و هەمیشە پێکەوە بوون.
بەم شێوەیە ژیانیانکرد تا گەورەبوون، (هە) کەوتە داوی خۆشەویستی لە گەڵ ژنێک بەناوی(ن) کە ژنێکی هاوسەرداربوو چەند منداڵێکی هەبوو، خۆشەویستییەکی قەدەغەکراو درووست بوو لە نێوان (هە،ن) کە لە سێبەری ترسدا دەگوزەرا.
ئاکۆ، هاوڕێی کوڕەکانی (ن) بوو زۆرجار سەردانی ماڵی (ن) دەکرد، بە بێ هەڵبژاردن، دەبێتە نێوانگەر لە نێوان(هە، ن) نامە و قسەی لە نێوانیاندا دەگواستەوە، بێ ئەوەی بزانێت ئەم کارە رەنگە ژیانی بگۆڕێت.
ساڵی 2014، پەیوەندی نێوان(هە،ن) ئاشکرا دەبێت،(هە،ن) رووبەرووی لەدان و سوکایەتی وتەنانەت هەوڵی کوشتنیش دەبنەوە هەر ئەمەش نە بەڵکو لە ناوەڕاستی ساڵی 2015، ئاکۆ دەگیرێت لەلایەن (ف)ی هاوسەری (ن) و برایەکی (ن) بە توندی لێی دەدەن، ئازاری دەدەن، هەوڵ دەدەن بە زۆر دان بەوەدا بنێت کە هاوکار و نێوەندگیری نێوان(هە،ن) کردووە.
پاش ماوەیەک (ن) منداڵێکی کوڕی دەبێت ، بەڵام ئەم منداڵە هەڵگری نهێنییەکی قورس دەبێت.

(ف)ی هاوسەری (ن) گومان دەکات کە ئەم منداڵە هی ئەو بێت داوادەکات کە پشکنینی (دی ئێن ئەی) بۆ بکەن، لە پشکنین دەردەکەوێت کە منداڵەکە لە (ف) نییە بەڵکو منداڵی (هـ)ە، بەم شێوەیە هیچ چارەیەک نەمایەوە بۆ(هـ،ن) و تەنانەت ئاکۆیش جگە لە هەڵاتن، بە دڵێکی شکاو و جەستەیەکی ئازاردراو دوای گەشتێکی سەخت، دەگەنە وڵاتی بەریتانیا.

بەڵام هەندێک شت هەرگیز لە بیر ناچن. هاوارەکان، ئازارەکان و ئەو شەوانەی کە نزیک بوو ببێتە کۆتاییان.

ئاکۆ، دوای ساڵانێک لە ترس و ئازار و بێدەنگی، گەیشتە ئەو شوێنەی کە هیچ ڕێگایەکی تر نەما، نە یاسا هەبوو بۆ پاراستنی، نە کۆمەڵگەیەک کە بتوانێت پەنای بۆبەرێت. لە کاتێکدا کە بێتاوانییەکەی دەبوو بە تاوانێک بەرامبەر ئەوانەی دەیانویست بیکوژن، ناچار بوو هەڵبژاردن بکات، مانەوە لەگەڵ مەترسیی مردن، یان کۆچکردن بۆ نەزانراو. ئەو کۆچی هەڵبژارد، بەڵام کۆچ هەمیشە مانای رزگاربوون نییە، زۆرجار تەنها گواستنەوەی ئازارە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر.

ئەم چیرۆکە کۆتایی نییە

چونکە ئاکۆ تەنها یەک ناو نییە، بەڵکو نموونەی هەزاران کەسە کە بەبێ تاوان دەکەونە ناو کێشەکان و ناچار دەبن لە نێوان مردن و کۆچدا هەڵبژاردن بکەن.

لە کۆتاییدا ئەو پرسیارە هێشتا بەبێ وەڵام ماوەتەوە

کاتێک بێتاوانی نابێتە پاراستن، یاسا بێدەنگە و کۆمەڵگەش تەنها تەماشاکارە.

کێ دەتوانێت ژیانی مرۆڤ بپارێزێت؟

نووسینی: رەوا حەمەجان